

תל-אביב-יפו

ביטאון החברה ההיסטורית

יובל ה-100 למועצה העירונית תל-אביב

גיליון מס' 1, 11 במאי 2021

תל-אביב-יפו

ביטאון החברה ההיסטורית

גיליון מס' 1, 11 במאי 2021

הנהלת החברה:

פרופ' (אמריטוס) גדעון ביגר - יו"ר

פרופ' (אמריטוס) עירית עמית כהן

פרופ' מעוז עזריהו

ד"ר חיים פיאברג

שמואל גילר - מזכיר

תמונת השער:

מבנה העירייה הראשון שניצב בשדרות רוטשילד, 1927. הצלם לא ידוע. המבנה שימש קודם כמגדל המים וכבית הוועד ועבר שינויים והרחבה. השעון נתרם בידי יהושע גולדשמיט, תושב וינה, שביקר בתל-אביב והחליט שחסר בה שעון ציבורי. הוא תרם את השעון לעיר וכתב: "תפילתי היא שאזכה גם אנוכי לשמוע צלצולי הפעמון במושבה היפה שלנו תל אביב, ושהשעון הזה יבשר לתושבי תל-אביב ולעם העברי בארץ האבות את שחר הגאולה הקרובה".

עריכת לשון: נירית איטינגון

עיצוב גרפי: ורד נבון

קטע מתוך מגזרת נייר של האמנית הניה מליכסון

החברה ההיסטורית תל-אביב-יפו الجمعية التاريخية تل أبيب-يافا TEL AVIV-JAFFA HISTORICAL SOCIETY

ד"ר אור אלכסנדרוביץ'

אדריכל וחוקר, מרצה בכיר בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון

פרופ' (אמריטוס) גדעון ביגר

גיאוגרף היסטורי ומדיני, החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב

יוסי גולדברג

מורה דרך, מתמחה בתל-אביב-יפו

שמואל גילר

אדריכל ודוקטורנט בלימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה

אליהו הכהן

חוקר הזמר העברי. חתן פרס ישראל (2013) על תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה

שולה וידריך

חוקרת תולדות תל-אביב

פרופ' (אמריטוס) עירית עמית כהן

המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר-אילן. מתמחה בתכנון, שימור ופיתוח נוף ונכסי מורשת תרבות

ד"ר חיים פיאברג

מרכז קנטור לחקר יהדות אירופה בימינו, אוניברסיטת תל-אביב

גיא רז

צלם, חוקר, ואוצר לצילום במוז"א - מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

תוכן העניינים

5	דברי ראש העיר ויושב ראש החברה ההיסטורית
6	שמואל גילר / שמואל טולקובסקי: פעילותו הציונית והעירונית
8	גדעון ביגר / עצמאותה של תל-אביב
10	חיים פיארברג / חזונו של מאיר דיזנגוף: עיר ראשה כתנאי הכרחי לבית לאומי יהודי
13	ד"ר אור אלכסנדרוביץ' / גבול יפו תל אביב: מקו תחימה מוניציפלי לגבול לאומי
16	שמואל גילר / סיפורו של יום 1 במאי: מאה שנים למאורעות תרפ"א ביפו
21	עיריית עמית כהן / 1921 - המורשת של אזור תפר בתל-אביב-יפו: הנצחה ועיצוב
27	שולה וידריך / סמל עיריית תל-אביב
29	יוסי גולדברג / בית היוצר של השלטון העברי העצמאי
35	גיא רז / סוסקין צלם העיר
38	אליהו הכהן / השיר הראשון על תל-אביב

דבר ראש העיר

מר רון חולדאי

יופייה של העיר תל-אביב-יפו הוא יופי העשייה והיצירה. הפריחה התרבותית והאמנותית מתחוללת כל העת במרחביה, מעייני היצירה נובעים בה בכל יום מימות השנה, והיא עצמה משמשת מקור השראה למוחם הקודח של אמנים ויוצרים, מתעדים ואוהבים. פזמונים נכתבו עליה, מיתולוגיות נשזרו בה, תיארו אותה בפרוזה, היא משמשת סט הצילומים המושלם להפקת אין ספור סרטים וסדרות, יצירות תיעודיות ופרסומות, צילומי אופנה וקליפים של מוזיקה, ובשנים האחרונות היא גם כוכבת אינסטגרם וטיק טוק מרובת עוקבים. אבל את היצירה המקיפה ביותר על אודותיה כותבים ללא הפסקה, מיום הקמתה, מתעדים וחוקרים, היסטוריונים וסוציולוגים, אנשי מדיניות וסטטיסטיקאים, אספנים וביוגרפים, ובמיוחד - אין ספור אוהביה, הולכי רגל מושבעים, שעצם השיטוט בה פורט על נימי נפשם ומרטיט את ליבם.

אל המפעל החשוב של כתיבת תולדותיה של העיר תל-אביב-יפו ושימור המורשת ההיסטורית שלה, הצטרפה בשנה האחרונה החברה ההיסטורית תל-אביב-יפו. במלאת 112 שנים לייסודה של "אחוזת בית", שהייתה לימים לתל-אביב, ולציון מאה שנים לעצמאותה של תל-אביב כמועצה, צוות רציני ומסור של אנשי אקדמיה, חוקרי תולדות העיר וכמה מאוהביה המושבעים, חרט על דגלו את המשימה שלא תסולא בפז - לשמר את מורשת העיר ואתריה ההיסטוריים, לתרום לקידום ולפיתוח אתרי התיירות ההיסטוריים בה, ובראש ובראשונה - להגביר את זיקתם ואהבתם של תושבי העיר אליה.

דבר יו"ר החברה ההיסטורית תל-אביב-יפו

פרופ' בגמלאות גדעון ביגר

לפני 112 שנים הוקמה השכונה העברית "אחוזת בית", שהפכה מאוחר יותר לשכונה תל-אביב, וממנה צמחה העיר תל-אביב. כ-25 שנים קודם לכן נבנתה נווה צדק, השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות יפו. יפו עצמה, אף שהיא עיר עתיקה מאוד ויסודותיה הונחו לפני יותר מ-3,500 שנים, נבנתה בחלקה הגדול מחדש רק מתחילת המאה ה-19, לאחר שנפגעה קשות בשנת 1799 בעת שנכבשה על ידי נפוליאון בונפרטה.

היסטוריה ארוכה יש לעיר תל-אביב-יפו, אך רק מעט נכתב עליה. חוקרים כמו המנוחים שמואל טולקובסקי, שעסק בתולדות יפו, אריה יודפת ואברהם יהודה ברור, שעסקו בהתפתחותה של תל-אביב, וייבדלו לחיים ארוכים רות קרק ותמיר גורן, שכתבו על יפו העות'מאנית והמנדטורית, וסדרה בת ארבעה כרכים לתולדותיה של תל-אביב שערכו יעקב שביט וגדעון ביגר. מעבר לכך, רבים כתבו וערכו ספרים על נושאים שונים הקשורים לתל-אביב-יפו, או על אתרים ואירועים בעיר.

"החברה ההיסטורית תל-אביב-יפו", שנרשמה כעמותה לפני שנה, שמה לעצמה מטרה לעסוק בהיסטוריה של העיר. היא פועלת כדי לתת ביסוס מקצועי אקדמי לפעולות שימור בעיר, לאירועי הנצחה, ולנושאים אחרים הקשורים בהיסטוריה של יפו, של תל-אביב, ושל העיר המאוחדת תל-אביב-יפו. בין יתר פעולותיה מוגש למתעניינים ביטאונה של העמותה. גיליון זה יוצא לאור במלאת מאה שנים לעצמאותה המוניציפלית של תל-אביב, וכן גם לזכרו של שמואל טולקובסקי ז"ל, איש תל-אביב וחוקר יפו.

זהו הגיליון הראשון של הביטאון, ואנו תקווה שהוצאתו לאור תימשך בצורה מסודרת מדי שנה. כל קורא ומתעניין בהיסטוריה של העיר, ומבקש לתרום מאמר מחקרי לביטאונים הבאים מוזמן כמובן לעשות זאת, ובלבד שיהיה חדשני, כתוב בלשון פשוטה ומובנת לכול ומבוסס על מקורות מהימנים ובדוקים, כיאה לחברה היסטורית.

שמואל טולקובסקי - פעילותו הציונית והעירונית

שמואל גילר

שמואל טולקובסקי (1886-1965), איש אשכולות ואיש ציבור רב-פעלים, היה מהדמויות הציבוריות הבולטות בראשיתה של תל-אביב כמועצה עירונית עצמאית, ושירת בה, בין השאר, כראש ועד ההגנה בעיר וכחבר המועצה העירונית הראשונה. הוא נולד באנטוורפן שבבלגיה למשפחת יהלומנים, והתחנך כצעיר יהודי מערב-אירופי. הוא כתב שירים וצייר, והשתלם בלימודיו כאגרונום. בשנת 1908 הצטרף לתנועה הציונית, היה ממייסדי אגודת "צעירי ציון", ובקונגרס הציוני התשיעי שהתקיים בשנת 1909 בהמבורג, גרמניה, פגש את רעייתו לעתיד, חנה-ניוטה. היא הייתה בתו של יצחק לייב גולדברג, מהבולטים בציוני רוסיה ונציגם בוועד הפועל הציוני, שתרם מזמנו והונו למפעלים ציוניים. בשנת 1911 עלה לראשונה לארץ ישראל והתיישב ברחובות, רכש בה עם אביו את "פרדס טולקובסקי", המוכר כיום כ"פרדס מינקוב", והחל לעסוק בפרדסנות מעשית.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חזר לבלגיה והתגייס לצבא הבלגי. עם שרידי גדודו הגיע לבריטניה, לשם הגיעה גם משפחתו. בשנת 1914 נישאו

שמואל וחנה, והשתלבו בחוג הפעילים הציונים בלונדון. הם היו מבאי ביתו של אחד העם, ששימש מקום מפגש לפעילים, ופגשו שם את ד"ר חיים ויצמן ואת נחום סוקולוב, שהגיעו ללונדון כנציגי ציוני רוסיה. טולקובסקי הצטרף לחבורת הפעילים הצעירים שהחלו לסייע לוויצמן ולסוקולוב, ומצא את דרכו אל חזית הפעילות הציונית. הוא החל לנהל יומן אישי ותיעד בו את ההתרחשויות הדרמטיות שקדמו להצהרת בלפור. בשנת 1981 הוציאה ההסתדרות הציונית העולמית את היומן הציוני-מדיני לאור, והוא התייעד המפורט ביותר של התנהלות התנועה בשנים 1915-1919, לקראת הצהרת בלפור ובעקבותיה. טולקובסקי חיבר תזכירים וסקירות שנועדו ליצור תשתית לדיון בדבר הסדר עתידה של ארץ ישראל, ובמאמרו "היהודים וההתפתחות הכלכלית של ארץ-ישראל" (The Jews and the Economic Development of Palestine) סקר את תולדות ההתיישבות היהודית בארץ, את הישגיה ואת הפוטנציאל הטמון בה.

בשנת 1919 חזרו שמואל וחנה ארצה עם בנותיהם נעמי ועדה, והתיישבו בתל-אביב. עד מהרה השתלב טולקובסקי בהנהגה הציבורית של העיר, והיה דמות מפתח בקידום השיפורים בנמל יפו, שנועדו לאפשר עלייה מוגברת וייבוא סחורות לבנייה ולפיתוח היישוב. עוד בימי השלטון הצבאי המנדטורי הוא יזם את בנייתו של נמל חדש ביפו, והציג את ההצעה והתזכיר שחיבר בפני הנציב העליון הראשון הרברט סמואל כבר בימי שלטונו הראשונים. היכרותו האישית עם סמואל מימי הפעילות הציונית בלונדון, ושליטתו בשפות, עשו אותו איש הקשר בין ההנהלה הציונית לבין ממשלת המנדט. כשנודע לו על הכוונה לפגוע בנציב מייד עם עלייתו לרציף נמל יפו הוא ארגן הגנה עליו בסיוע אברהם שפירא ומפקד נמל יפו, המייג'ור ליונל ג'ון. ידידו הקצין גם הציל עשרות יהודים במאורעות 1 במאי 1921 ביפו, וב-2 במאי 2021 תחלוק לו עיריית תל-אביב כבוד בנמל בשלט המתאר את מעשיו.

לאחר מאורעות הדמים בירושלים באפריל 1920, המוכרים בשם "מאורעות נבי מוסה", מונה טולקובסקי לעמוד בראש ועד ההגנה הזמני של תל-אביב הצעירה. לאחר המאורעות ביפו ב־1 במאי 1921 (מאורעות תרפ"א), כשעשה דרכו לביקור משפחתי עם בנו התינוק דן (שנולד ב־17 בינואר), הוא כתב מכתב ארוך לידידו הנציב הרברט סמואל ופירט בו את הנסיבות שהובילו, לדעתו, להחרפת היחסים עם הערבים ולמעורבות הצרפתית שהובילה לתבערה. ביומנו מאותם ימים, שהפקיד בארכיון "ההגנה", הוא כתב על הסכם הבנות שהגיע אליו עם ההנהגה הערבית המוסלמית ביפו, בידיעת ההנהלה הציונית, שלושה חודשים לפני פרוץ המאורעות, אך סוכל בידי ההנהגה הנוצרית.

בבחירות להנהלת מועצת העירייה העצמאית נבחר טולקובסקי לחבר ההנהלה, ולאחר המאורעות, כשהחלה פעילותו הממשית של ארגון "ההגנה", לקח חלק בהנהלת הארגון בתל-אביב. בשנת 1925 עמד בראש ועדה משותפת עם הנהגת יפו הערבית לשיפורים בנמל ביפו, וכשהתנהל מאבק בין יפו לחיפה על הנמל הראשי בארץ הוא פרסם חוות דעת מלומדות ומנומקות לטובת יפו. בשנת 1936, כשהחלו דיונים בדבר הקמת נמל עצמאי בתל-אביב, מילא בהם טולקובסקי תפקיד נכבד, וכשהקימו הבריטים בשנת 1940 את "מועצת ההדרים", המשותפת לפרדסנים יהודים וערבים, הוא עמד בראש הנציגות היהודית. טולקובסקי נמנה עם מייסדי "החבל הימי לישראל" וחברת הספנות "צים", ולאחר קום המדינה היה קונסול ישראל הראשון בשוויץ.

בד בבד עם פעילותו הציבורית האינטנסיבית עסק שמואל טולקובסקי במחקר תולדות יפו, מתקופות קדומות ועד מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1924 הוא פרסם את הספר **תולדות יפו**, המשמש עד היום ספר מפתח לחקר תולדות העיר. הספר תורגם לעברית בשנת 1926, ויצא בהוצאה מחודשת בשנת 2001. בשנת 1936 הוא פרסם את הספר **היהודים והים בהוצאת החבל הימי לישראל**, ובשנת 1965 את הספר **יהודים יורדי ים**. בשנת 1966 פרסם את ספרו על פרי ההדר (פרי עץ הדר: **תולדותיו בתרבות העמים, בספרות, באומנות, ובפולקלור**), שבו באים לידי ביטוי הכשרתו כאגרונום וניסיונו הרב בתחום הפרדסנות וההדרים.

שמואל טולקובסקי (מימין) בטקס הענקת אותות "ההגנה", 1958. צילום: משה פרידן, ארכיון תולדות ההגנה

עצמאותה של תל אביב

גדעון ביגר

שכונת אחוזת בית נוסדה בשנת 1909 כפרבר של העיר יפו. זמן קצר לאחר ייסודה החליטו מקימיה לשנות את שם השכונה וקראו לה תל-אביב. ב־11 במאי 1921 היא קיבלה מעמד עצמאי בחלקו, "מועצה עירונית" (township), ומעמדה נכנס לתוקף ב־1 ביוני 1921. בשנת 1934 קיבלה תל-אביב מעמד של עירייה, ומאז יוני 1950, כשבוטל רשמית מעמדה של יפו כעיר, היא צורפה לתל-אביב ומאז שמה הוא תל-אביב-יפו.

שלבי הפיכתה של השכונה הקטנה אחוזת בית לעיר תל-אביב קשורים בשני מהלכים עיקריים. מחד גיסא - גידולה המהיר של השכונה, שנבע מהשתקעותם של עשרות אלפי אנשים בעיר, ובעיקר עולים יהודים שהגיעו לארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי. מאידך גיסא - רצונם של תושבי העיר להינתק מהקשר ליפו, שהייתה בעיקרה עיר ערבית ונוהלה על ידי המנהיגות הערבית בעיר. כבר עם ייסודה של תל-אביב חלמו יוזמיה על הקמת פרבר גנים, המנותק חברתית, אך לא כלכלית, מהעיר יפו. לשכונה היה ועד נבחר מקומי שניהל את ענייניה הפנימיים, גבה מיסים מקומיים ואף פיקח על צורת הבנייה בה - כל אלה תחת המטרייה של עיריית יפו. מצב עניינים זה התקיים בשנים האחרונות של השלטון העות'מאני, והמשיך בימי מלחמת העולם הראשונה.

עם חילופי השלטון בארץ ישראל, שעקב תוצאותיה של מלחמת העולם הראשונה עברה לשליטתה של בריטניה, ובמיוחד עם הקמת השלטון האזרחי המנדטורי הבריטי על ארץ ישראל ב־1 ביולי 1920, החלו ראשי ועד תל-אביב לדרוש משלטונות המנדט לנתק את תל-אביב מיפו. בין השאר הם הסתמכו על עמדתו החיובית האוהדת של הנציב העליון הבריטי הראשון, היהודי סר הרברט סמואל. בראשית שנת 1921, זמן קצר לאחר הקמתו של המנהל האזרחי בארץ ישראל, נתקיימו מגעים בין הנציגויות הנבחרת של ועד תל-אביב לבין נציגי השלטון הבריטי, במטרה ליצור מסגרת ארגונית מיוחדת לתל-אביב ולשכונות העבריות של יפו (נווה צדק, נווה שלום, מחנה יוסף, יפה נוף ואחרות). מסגרת זאת נדרשה, לדעת אנשי תל-אביב, בשל אופייה המיוחד של השכונה, ומשום שלא קיבלה שירותים עירוניים מיפו. יש לזכור כי מעמד של עיר ניתן למקום יישוב על ידי השלטון המרכזי, ובאותה העת היה השלטון המרכזי בארץ ישראל בידי ממשלת ארץ ישראל, שהורכבה מפקידים בריטים ממונים ולא מנבחרים ציבור.

במגמה להעביר לנציגויות העירוניות תחומי אחריות נוספים, כדי להרגיל את התושבים לשלטון עצמי, החליטה ממשלת המנדט לחוקק את חוק תכנון ערים ובנייה. "פקודת התוכנית בניין ערים" פורסמה בראשית פברואר 1921. הפקודה עסקה בעיקרה בצורך להכין תוכניות בניין ערים לכל עיר בארץ (באותה תקופה היו בארץ ישראל רק עשרים יישובים במעמד של עיר), ובאיסור הבנייה הבלתי מתוכננת בערים. פרוסמה של פקודה זו חייב להכריז על יישובים לערים ולקבוע את גבולותיהן, ואכן ביוני 1921 הוכרזו ירושלים, יפו, טבריה, ושכם לערים, ונקבעו גבולותיהן.

גבולות העיר יפו נקבעו כך שהיא כללה את המרחב שהוגדר בקו שהתחיל בצפון בשפך נהר הירקון לים ונמשך עד למפגשו עם נחל איילון, משם המשיך דרומה בנחל איילון עד לנקודת הקילומטר החמישי בקו הרכבת מיפו לירושלים. משם המשיך הקו עד לכפר יאזור (אזור של היום) - מקווה ישראל - עד לנקודה המצויה ארבעה ק"מ מדרום לבניין עיריית יפו, ומשם המשיך בקו ישר עד חוף הים. שטח זה כלל כמובן, את תל-אביב ואת השכונות היהודיות האחרות שסביבה.

עוד לפני פרסום גבולותיה של העיר יפו והגדרתה כעיר לחץ ועד תל-אביב, שנעזר גם בוועד הצירים הציוני בראשותו של ד"ר דוד אידר, היהודי-בריטי, להביא להחלטה של ממשלת ארץ ישראל לחוקק באפריל 1921 את חוק המועצות המקומיות. בחוק זה, שכוון בעיקר להקמת מועצות בכפרים גדולים, ניתן אישור להקמת מועצות עירוניות ב"רובעי עיר בעלי ייחוד". ההוראה נוסחה ככל הנראה למען תל-אביב, שבמשך כל תקופת השלטון הבריטי בארץ הייתה האזור היחיד שקיבל מעמד מיוחד במסגרת עירונית. ב־11 במאי 1921 פורסמה פקודה רשמית ובה הוכרז על הקמת מועצה עירונית בשטחה של תל-אביב החל ב־1 ביוני 1921. מועצה זו כונתה township, ולא municipality. תאריך פרסום המודעה, 11 ימים לאחר פרוץ מאורעות תרפ"א שהחלו בגבול תל-אביב ויפו, הביא לתפיסה השגויה כי הפרדת תל-אביב מיפו נבעה מאירועי המאורעות, ולא כך. הפקודה הייתה מוכנה לפרסום כבר בסוף חודש אפריל, והיא פורסמה בעיתון הרשמי של ממשלת המנדט שיצא לאור בכל שבועיים. מועד הפרסום נקבע אפוא מראש, בלי כל קשר לאירועים הטראגיים של המאורעות.

כינונה של תל-אביב כמועצה מקומית אפשר לה לקיים בחירות מקומיות לראשות המועצה בלי להזדקק לחוק הבחירות העירוני הארצי, שחוקק רק בשנת 1926, ובלי צורך לחייב את כל המצביעים להיות אזרחי ארץ ישראל (מגבלה שפגעה מאוד בייצוגם של יהודי ירושלים, למשל, בבחירות העירוניות, כיוון שרבים מהם היו בעלי אזרחות זרה), אלא רק תושבי תל-אביב משלמי מיסים. גם השתתפות נשים בבחירות הייתה מיוחדת לתל-אביב. למעשה, תל-אביב הייתה העיר הראשונה בארץ ישראל המנדטורית שנוהלה כבר משנת 1922 על ידי מועצה נבחרת ולא על ידי מועצה ממונה. שאר ערי הארץ, לעומתה, נאלצו לחכות לכך עוד ארבע שנים, ועד אז נוהלו על ידי מועצות שמינה השלטון המנדטורי.

שטחה של תל-אביב נכלל, כאמור, בתחומה של יפו, וענייני התכנון והבנייה נוהלו ממשרדיו של מושל המחוז הבריטי, שישב ביפו. לכאורה, ראש עיריית יפו היה חבר קבוע בוועדת בניין ערים מקומית, אולם למעשה הממשל הבריטי הכיר בסמכות ועדת המשנה לענייני בניין ערים, שהורכבה מאנשי תל-אביב בלבד, כוועדת בניין ערים לכל דבר ועניין, ומסר בידיה את הפיקוח על הבנייה בעיר. ההפרדה המרחבית מיפו, שנקבעה כבר בפקודה ממאי 1921, אושרה רשמית רק שנתיים מאוחר יותר, ב־11 במאי 1923, לאחר שהושלם המשא ומתן בין השכונות השונות שהרכיבו את תל-אביב, וכאשר נקבעו גבולותיה של העיר בצפון, במזרח ובדרום.

אסיפת חברי אחוזת בית,
1908 / 1909 צילום: אברהם
סוסקין, ארכיון מוזיאון
ארץ-ישראל, תל-אביב

חזונו של מאיר דיזנגוף: עיר ראשה כתנאי הכרחי לבית לאומי יהודי

חיים פיארברג

מאיר דיזנגוף, 1932. הצלם לא ידוע. אוסף
נדיבי, ארכיון עיריית תל-אביב-יפו

אחד המאפיינים של הפוליטיקה המקומית בתל-אביב מראשיתה (ואף בהיותה שכונה ביפו המנוהלת על ידי ועד מקומי) ועד עידן הבחירה הישירה של ראשי העיריות, היה החשיבות המיוחדת שייחסו מפלגות והתארגנויות מכל קצוות הקשת הפוליטית לשליטה במועצה. היכולת לכבוש את ראשות העירייה שימשה מדד לעומק הפופולריות של הזרמים הפוליטיים השונים בקרב קבוצות האוכלוסייה הגדולות והחשובות ביישוב היהודי ובמדינת ישראל. פעולותיהם של ראשי העירייה הוכתבו גם על ידי שיקולים שחרגו אל מעבר לגבולות המרחב העירוני. מבחינת הימין האזרחי, עיריית תל-אביב הייתה המקום היחיד שבו כל הפרגמנטים האזרחיים הצליחו בתקופת המנדט לשתף פעולה לשם שימור אינטרסים מורכבים: כלכליים, חברתיים ופוליטיים.

כישלונו של מאיר דיזנגוף בראשית שנות העשרים לכנס את החוגים האזרחיים (החוגים הלא-סוציאליסטיים) סביבו וסביב המצע של "הסתדרות האזרח" והתאגדויות פוליטיות אחרות שיזם - שביקשו לשמר את כוחה של הציונות הכללית בוועד הצירים ובהסתדרות הציונית כחלופה פוליטית מקומית לכוחן העולה של מפלגות השמאל לאחר

מלחמת העולם הראשונה - סוכם על ידי הביגורף שלו, יעקב יערי-פולסקין: "מהסתלקותו של דיזנגוף ממשורות ציבוריות ופוליטיות יצאה טובה גדולה למקום אחר - לתל אביב". לדעתו, הסיבה העיקרית לשגשוגה של תל-אביב הייתה "מעופו ומרצו של דיזנגוף. דיזנגוף [ש]ראה [כבר ב-1920] בחזון את תל אביב של עכשיו [1926] בשעה שהיא הייתה עדין מכופלת ומקווצה כעובר במעי אמו, והוא גם שדחף אותה להתפתחות המהירה".

דיזנגוף היה מעורב מאוד בשגרת העבודה של המועצה המקומית ושל ענייני העיר, אולם חשיבותו הגדולה הייתה ביכולתו להתוות חזון אורבני כולל לשכונה עירונית של יפו, חזון שהיה מנותק לחלוטין מההיבטים המיידיים ומהבעיות השוטפות שניצבות בדרך כלל לפתחם של פרנסי עיר. בשנת 1920, כאשר שכונת תל-אביב רק החלה להתאושש ממשבר מלחמת העולם הראשונה, כבר התווה לה דיזנגוף חזון אורבני. עיקרו של החזון היה מרחב יהודי אוטונומי שאינו קשור ליפו, אם כי אינו מתעלם מקיומה, שיהווה מרכז אורבני ליהודי ארץ ישראל בתחומים כלכליים, תרבותיים וחברתיים:

"תל-אביב - קודם כל עליה להתפשט ולהתרחב עד הים ועד הירקון. נמל גדול צריך להבנות בהכרח בתל-אביב. הנמל של יפו אינו ראוי לתעודתו בכלל, ומלבד זה אין הוא רצוי לנו מפני שהוא נתון כלו בידי זולתנו, המקבלים על ידו שליטה על הפוליטיקה של המדינה. ואחרי הנמל תבוא מסלת הברזל... בקרוב יסודר ג'כ [גם כן] רובע מיוחד לתעשייה, ששם יתרכזו בתי-החרשת, כי אי-אפשר להעמיד את כלכלת תל אביב על בנין בתיים ושכר-דירה. גם בשביל

התרבות נדאג. אנחנו נבנה רשת של בתי-ספר צבוריים, אנחנו נסדר גם תיאטרון לתפארת. את בתי המסחר נרכז ברחובות ידועים... אנחנו נסדר לנו ג"כ משטרה עירונית מיוחדת, שבה נכניס את מבחר צעירינו. אנחנו עושים את הניסיון היהודי החשוב ביותר בכל ארץ ימי גלותנו: אנו רוצים להוכיח כיצד נתנהג בעיר חדשה-חדשה, שתהיה יהודית לגמרי, שבעצמנו נאיר אותה, בעצמנו נשמור עליה, בעצמנו נשכללה ונשמור על נקינותה ובריאותה. אנו נבנה את תל אביב שלנו במהירות, מפני שאין לנו סבלנות לחכות זמן רב ...".

תפיסת העולם האורבנית שהציג דיזנגוף הייתה שונה מזו הרומנטית-אגררית שהייתה מקובלת בקרב מרבית עסקני ההסתדרות הציונית, ובוודאי בקרב אלה מן האגף הסוציאליסטי, ועיקרה התובנה שללא מרכז עירוני גדול ופעיל, שהוא בעיקר מרכז כלכלי גדול, אין עתיד להתיישבות היהודית בארץ ישראל. בשיאה של העלייה השלישית הוא התווה לעיר מתווה כלכלי שהתבסס על מערך ייצור תעשייתי ונשען בעיקר על הון פרטי ויוזמה פרטית, שכן רק אלה, לדעתו, יאפשרו את בנייתה של חברה מודרנית. לתל-אביב (ולסביבותיה המיידיות) הוא ייעד את התפקיד המרכזי.

המשברים הכלכליים שפקדו בשנות העשרים את היישוב כולו, ואת תל-אביב במיוחד, נתפסו על ידי מבקרי האורבניזם בארץ ישראל כהוכחה לכך שערים בכלל, ותל-אביב - כיצירה בורגנית, עיר של חנוונים וספרים - בפרט, הן יצורים המנוגדים אימננטית לצרכים של עם המבקש לטעת יתד מחודשת בארצו. המבקרים התעלמו מכך שבניגוד להתיישבות הכפרית, הציבור העירוני בארץ ישראל לא נשען על סיוע כלכלי ותמיכה פיננסית שוטפים ומסיביים מהמוסדות הלאומיים, ושארץ ישראל כולה הייתה למעשה מערכת כלכלית מפגרת שחסרו בה תשתיות יסודיות, מנגנוני ויסות ורגולציה ממשלתיים, וכמובן מנגנונים וכלים מסודרים שיאפשרו מתן אשראי וגיבוי פיננסי ארוך טווח לזימות פרטית. תרומתו של דיזנגוף הייתה מהותית בעיצובה של חשיבה כלכלית עירונית בתנאי אי-ודאות, בזמן שמוסדות-העל התנערו מאחריותם כלפי העיר ותושביה; הוא גיבש תפיסה ולפיה בתנאי המשק החופשי (בפועל) שהיה נהוג בארץ ישראל, יש למוסדות העירוניים תפקיד חשוב ומהותי בקידום הכלכלה המקומית (ובמרחב העירוני כולו), ובסיוע לוויסות משברים.

בשנת 1932, עם תחילתו של גל ההגירה וייבוא ההון המכונה "העלייה החמישית", ניסח מאיר דיזנגוף מחדש את תפיסתו האורבנית-כלכלית-חברתית. הוא שם דגש על מרכזיותה של העיר כגורם עצמאי הניצב כשווה בין שווים מול הממשלה ומול המוסדות הלאומיים ומדיניותם הכלכלית והחברתית: "אנו מיסדי תל אביב ובוניה הרימונו על נס את הפרינציפ של עבודה עצמית ועזרה הדדית. בנינו את העיר בכח עצמינו, הבה גם נפתח אותה בידינו אנו ובכח עצמינו".

על פי תפיסתו של דיזנגוף, תל-אביב אינה מוגבלת לתחום השיפוט העירוני; היא מטרופולין כלכלי-מרחבי שבמרכזו מוקד פיננסי עירוני (שהוא גם המוקד הארצי) שהשפעתו מתפשטת לכל עבר, והוא כולל הינטרלנד חקלאי ותעשייתי המהווים יחידה כלכלית משולבת. הוא הבין שעתידה של התעשייה המקומית אינו בתעשייה הכבדה, אלא בתעשייה מתוחכמת (על פי מושגי התקופה ואופק ידיעותיו) הנשענת על בתי חרושת ובתי מלאכה בינוניים וקטנים, ומסוגלת להתחדש כל העת ולשנות כיוון על פי מגמות השוק. וכך כתב דיזנגוף:

... אם המתחילים [היזמים] יגשו לדבר בזהירות ובזריזות, ילמדו את תנאי כל תעשייה ותעשייה לפי המקום והזמן וידעו להסתגל [...] יש לאחוז בכל האמצעים של לימוד מוקדם, חקירה ודרישה על המקום, הסתגלות לתנאים [משתנים] והתפתחות הדרגתית ואיטית. אם כך נעשה - אחוז בתי החרושת הנכשלים יהיה קטן מאד.

דיזנגוף סבר כי תפקידם של פרנסי תל-אביב הוא לייצר ולספק את תנאי התשתית הדרושים, במקום שלא הממשלה ולא "מוסדות היישוב העליונים" לוקחים אחריות. "כל מי שבא לארץ ורוצה לסדר לו בית מלאכה או חרושת - הריהו עוזב

לנפש". לכן על המנהיגות העירונית "ליצור את התנאים ואת המסגרת אשר לתוכם יכניס כל הרוצה לעבוד על שדה היצירה התעשייתית". דיזנגוף ביקש להפוך את הנהלת העיר מגורם פסיבי לגורם כלכלי אקטיבי באמצעות הקמת חברה עירונית ליזמות כלכלית, "החברה לפיתוח תל-אביב בערבון מוגבל". אין זה המקום לפרוס את תוכניתו לפרטיה, אך חשיבותה לענייננו היא בהכרה באחריותם של פרנסי העיר לפיתוח ולניהול תחומי הכלכלה (כולל תעשיית התיירות) בעירם. ומתוך ההכרה הזאת צמחה גם האסטרטגיה לשנים הבאות, קווים מנחים להתפתחות המרחב הכלכלי של תל-אביב גם בעיתות משבר.

מאיר דיזנגוף במסעו לוורשה לגיוס כספים עבור המוזיאון העירוני שהוקם בביתו בשדרות רוטשילד, 1932. הצלם לא ידוע.
ארכיון מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

* מאמר זה נגזר ומתבסס על מאמרי: חיים פיירברג, "מתל-אביב הקטנה לעיר ללא הפסקה: תרומתם של ראשי העירייה לעיצוב דמותה ואופייה של תל-אביב-יפו, 1921-2007", בתוך תל-אביב-יפו: מפרבר גנים לעיר עולם: מאה השנים הראשונות, בעריכת ברוך קיפניס (חיפה: פרדס, 2009), 194-223.

גבול יפו-תל־אביב: מקו תחימה מוניציפלי לגבול לאומי אור אלכסנדרוביץ'

כבר ברגעי התהוותה הראשוניים של תל־אביב ב־1909 - אז עדיין שכונה ביפו - היה ברור כי מדובר בהתארגנות שמטרתה לכוון סדר מרחבי חדש, אוטונומי, שלא יתבסס על מסגרות התמיכה המצומצמות שסיפקה העירייה המקומית. בעקבות השלמת כיבושה של הארץ בידי הבריטים בשלהי 1918 החלו להישמע בקרב תושבי תל־אביב קולות שקראו להיפרדות מעיריית יפו. אלה התגבשו לכלל בקשה רשמית לקבלת עצמאות מוגבלת, שהגיש ראש ועד תל־אביב מאיר דיזנגוף לנציב העליון הרברט סמואל במהלך ביקורו הראשון בתל־אביב ב־28 ביולי 1920. הצידוקים הרשמיים לבקשה נגעו לנטל המיסים הכבד שרביץ על תושבי תל־אביב - שכן הם שילמו מיסים הן לעיריית יפו הן לוועד תל־אביב; לרצון לקבל הלוואה לפיתוח השכונה - שלא התאפשרה בשל מעמדה הלא רשמי; ולכוונה לרשום את רכוש השכונה על שם הבעלים האמיתיים של הבתים - דבר שנמנע עקב חוקי הקרקעות העות'מאניים.

שלטונות המנדט ראו בעין יפה הפרדה חלקית בין יפו לתל־אביב, וגם העומדים בראש עיריית יפו לא הביעו התנגדות ושיתפו פעולה עם המהלך, אף שהגבול החדש חסם את התפתחותה של יפו צפונה. נוסח סופי של פקודת ההפרדה הרשמית גובש בראשית אפריל 1921, אושר בידי הנציב העליון הרברט סמואל ב־11 במאי ופורסם ברשומות ב־1 ביוני. תל־אביב קיבלה אז מעמד של רשות עירונית (township) וזכתה למידה לא מבוטלת של עצמאות שלטונית - בייחוד בתחום המיסוי העירוני - אף שמבחינה מנהלית הוסיפה להיות כפופה לעיריית יפו.

מעבר לטעוניהם הרשמיים, הכלכליים באופיים, בדבר הצורך בהיפרדות, נדמה כי בבסיס יוזמתם של ראשי ועד תל־אביב עמד גם הרצון לזכות בהגדרה טריטוריאלית ברורה של תחום אחריותם. ההגדרה הטריטוריאלית הייתה רכיב חיוני בהגשמת האידיאל התרבותי של "עיר עברית", שעמד בלב היוזמה להקמת תל־אביב, ואידיאל זה לא היה יכול להתממש בשלמותו בלא תיחום גיאוגרפי מובחן מזה של יפו. בלא גבולות ברורים, תל־אביב לא הייתה יכולה להתחיל במימוש הפרויקט של הפיכתה ל"עיר", ובלא פרויקט כזה ספק אם הייתה מתעוררת בקרב תושביה כבר אז השאיפה להיפרד מיפו. השכונות היהודיות האחרות של צפון יפו, שהיו גם הן מאוגדות בוועדים, לא העלו דרישה דומה מעולם, ובסופו של דבר נאלצו להתמודד עם מציאות חדשה שבה היה עליהן לקבל את מרותה של תל־אביב, אף שאוכלוסייתן הייתה גדולה פי שלושה לערך מזו של הרשות העירונית החדשה.

המקורות ההיסטוריים הראשוניים הנוגעים למשא ומתן בדבר קביעת קו הגבול בין יפו לתל־אביב דלים מאוד, אולם אפשר ללמוד מהם על הבדל משמעותי אחד בין הכוונות הטריטוריאליות הראשוניות של ועד תל־אביב לבין הגבול שהוסכם עליו בסופו של דבר. רצונם הראשוני של ראשי ועד תל־אביב, כפי שנוסח בכתב, היה לכלול בתחומי שטח השיפוט שלהם את אזור חארת א־תנפ, שכונת העוני הגדולה מצפון־מערב לגרעין ההיסטורי של תל־אביב, כפוטנציאל לתכנון מחודש שיאפשר את חיבורו של הגרעין ההיסטורי אל הים.

הכוונה לכלול בתחומי תל־אביב את חארת א־תנפ ספגה ביקורת מצד המתנגדים להיפרדות מעיריית יפו. במהלך האספה הכללית של תושבי תל־אביב בינואר 1921 טען דוד איזמוז'יק, שייצג את המתנגדים, כי הקמת עירייה נפרדת לתל־אביב תפגע בזכויותיהם של תושבי תל־אביב ביפו, ובעיקר של בעלי העסקים בה. הוא הוסיף ואמר כי הכללת "שכונות הערבים והתימנים שעל שפת הים" תגרום רק ל"דאגות והוצאות מיותרות". כמה חודשים אחר כך פרסמה עיריית תל־אביב תיאור

מילולי ראשון של גבולותיה הרשמיים, וממנו עלה כי חארת איתנפ נותרה לבסוף בשטח יפו. שלא כמותה, נווה שלום, שבה התרכזה עד אז רוב האוכלוסייה היהודית של יפו, חולקה בין יפו לתל-אביב. התוצאה הייתה קו גבול מפותל, שעבר בחלקו בליבה של רקמה עירונית קיימת.

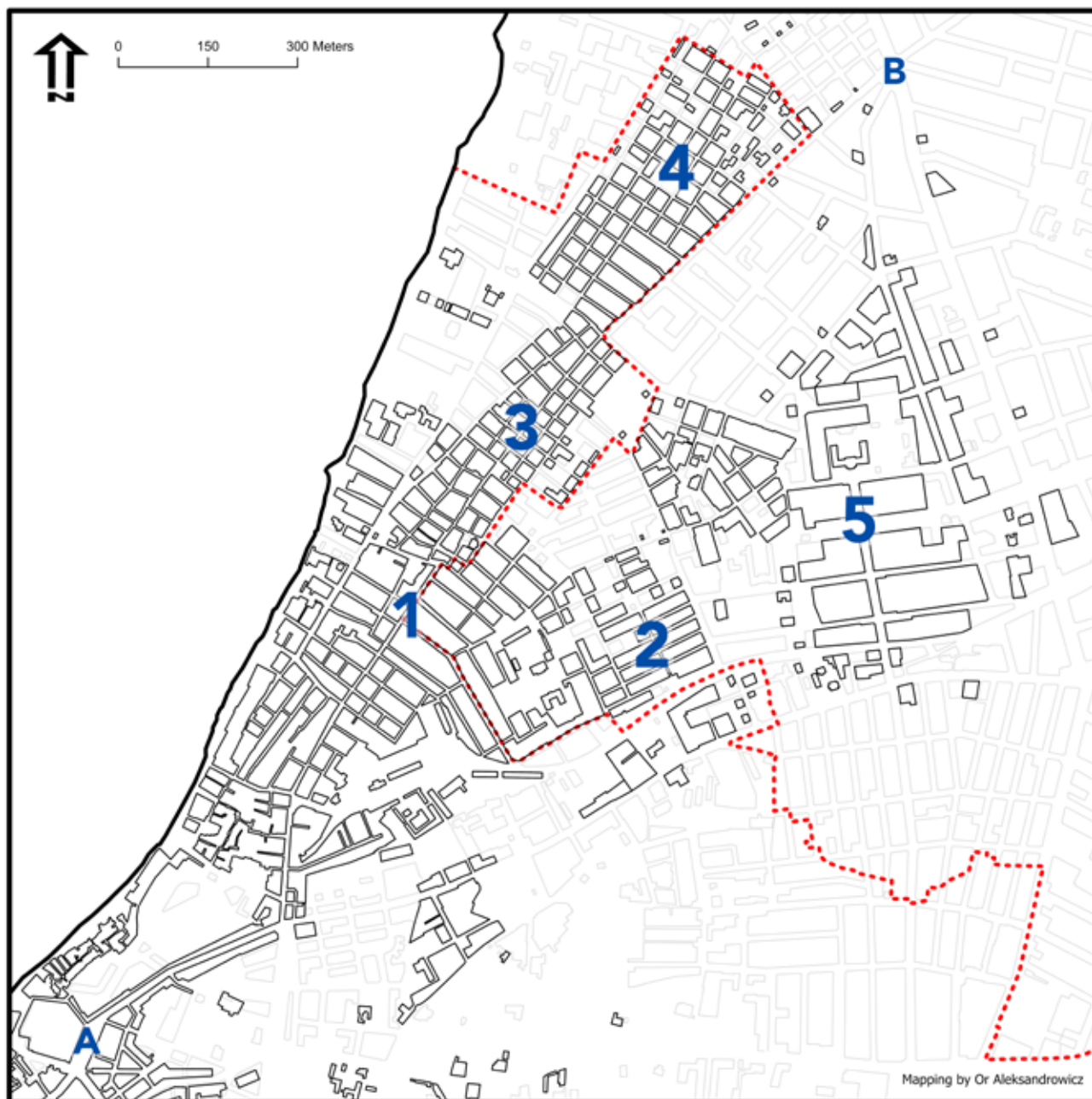
ככל שהדברים אמורים בשכונות היהודיות של צפון יפו, קביעת קו הגבול בין יפו לתל-אביב הייתה אמורה להחיל תודעה של הומוגניות מרחבית על רקמה עירונית לא הומוגנית שהתגבשה טלאים טלאים לאורך כמה עשורים. בד בבד, רקמה עירונית בעלת אופי בנייה הומוגני יחסית ואוכלוסייה מעורבת מבחינת זהותה האתנית - זו של נווה שלום - טופלה באופן שונה ונחצתה בשרירותיות לשניים. קו הגבול בנווה שלום עבר ברובו ברחובות מסחריים - ברחוב האטליזים (רחוב ברנט) וב"רחוב המרכזי" (כלשון הגדרת הגבול הרשמית) של נווה שלום, שנקרא בפי הערבים סוק אליהוד או רחוב אלמנשייה - והם הוסיפו להיות כאלה גם לאחר ההפרדה בין יפו לתל-אביב. הגבול ששורטט היה גבול מלאכותי שלא נשען על אופן ההתארגנות של הפעילויות השונות במרחב העירוני, לא על סממנים פיזיים מוגדרים וגם לא על האופן שבו המרחב נתפס בקרב תושביו בעת קביעתו. חלוקה זו לא קיבלה מעולם ביטוי קבוע בשטח - מראה עיניים לא אפשר לדעת היכן בדיוק נגמרת יפו והיכן בדיוק מתחילה תל-אביב.

כמכשיר תרבותי הצליח "גבול הנייר" בין יפו לתל-אביב להשפיע על הדרך שבה המשתמשים היהודים בעיר חילקו בדמיונם את צפון יפו ליחידות משנה, אפיינו את חלקיו השונים של המרחב, הבחינו ביניהם ותיארו אותם; במילים אחרות, על הדרך שבה התגבש הדימוי הקיבוצי של הרקמה העירונית. אף שלא היה בעל נוכחות פיזית, "גבול הנייר" ייצג בעיני המשתמשים בעיר ממשות קשיחה ובלתי נזילה לכאורה. הקריאה המחודשת של המרחב הושפעה גם מההקצנה הלאומית בארץ ישראל המנדטורית של שנות השלושים, זו שהבליטה את ההבחנות הלאומיות על פני הבחנות חברתיות אחרות. תפיסת המציאות היום-יומית מנקודת מבט של חלוקה לאומית או אתנית - בצד היהודי ובצד הערבי כאחד - היא שסייעה לקבע גם את תדמיתו של קו הגבול בין יפו לתל-אביב כגבול לאומי או אתני, וכבסיס לארגון מחודש של הרקמה העירונית בצפון יפו לפי דיכטומיה טבעית לכאורה שבין עברי לערבי. זאת אף שבעיר יפו המשיכה להתגורר אוכלוסייה יהודית ניכרת במשך כל שנות המנדט.

הטלת קו הגבול בין יפו לתל אביב (באדום) על גבי תצלום אוויר של הטייסת הבווארית 304, 12.1.1918. במרכז התצלום נראית תל אביב. מקור: [אוסף הארכיון הראשי של מדינת בוואריה](#), ספריית יונס וסוראיה נוריאן, אוניברסיטת חיפה

מפת צפון יפו 1918

1 נווה שלום (מנשייה) **2** נווה צדק **3** חארת א-תנכ, חלק דרומי **4** חארת א-תנכ, חלק צפוני
5 תל אביב **A** כיכר השעון **B** המיקום העתידי של כיכר מגן דוד

..... קו הגבול שנקבע בין יפו לתל אביב
 □ בלוקים עירוניים שנבנו אחרי 1918

סיפורו של יום 1 במאי מאה שנים למאורעות תרפ"א ביפו

שמואל גילר

יום ראשון, כ"ג בניסן תרפ"א, 1 במאי 1921, היה יום שרבי. בשבת חגגו את יומו האחרון של חג הפסח, וחברי תנועות הפועלים "אחדות העבודה" ו"הפועל הצעיר" התכוננו לתהלוכת חג הפועלים בתל-אביב. זו הייתה הפעם הראשונה שיום זה נחוג בארץ ישראל, ופועלי המושבות וחברי "גדוד עבודה" ממחנה ראש העין נהרו לתל-אביב כדי להשתתף בתהלוכה. מזכירי מפלגות הפועלים נפגשו ביום חמישי עם מושל המחוז, קולונל ולטר סטרלינג, וקיבלו את אישורו לקיום ההפגנה, בתנאי שלא תחרוג מגבולה של תל-אביב. תהלוכת 1 במאי הפכה לאירוע דמים שהותיר את חותמו על היישוב היהודי בארץ.

נוסף על תנועות הפועלים החלוציות הייתה בתל-אביב וביפו גם מפלגת פועלים סוציאליסטית (מפ"ס). פעילותה התנהלה מ"קלוב בורוכוב", ששכן בגבול נווה שלום ומנשייה. התנועה, שמנתה עשרות בודדות, קראה לפועלים היהודים והערבים לצאת נגד העושים אותם - איכרי המושבות והאפנדים. היא עוררה את זעמם של יהודים וערבים כאחד, ולכן הורה מושל יפו למנהיגיה שלא להפגין בפומבי ב-1 במאי, ולשהות בתחום מועדונים בלבד. במוצאי השבת נתפסו שני ילדים מדביקים על קירות הבתים ביפו כרזות של המפלגה הסוציאליסטית ובהן קריאה לפועלים הערבים לצאת ולהפגין למחרת נגד מעסיקיהם. מפקד המשטרה, הקולונל ויליאם וינרייט, היה באותו יום בחופשה בחאן יונס, והילדים הובאו למשרדו של סגנו, הקצין עבדין בק חוסייני. הלה דיווח על כך למושל, וזה הורה לו לצאת למועדון המפ"סים ולהזהיר שוב את הנהגתם שלא לצאת להפגנה למחרת היום.

ביום 1 במאי בתשע וחצי בבוקר החלו פועלים צעירים להתקבץ בחזית מטבח הפועלים, סמוך לראינוע "עדן" ברחוב ליליינבלום. הם הסתדרו בקבוצות ויצאו בתהלוכה, מניפים דגלים וכרזות. התהלוכה יצאה לכיוון רחוב הרצל, פנתה לעבר הגימנסיה הרצליה, המשיכה דרך רחוב השחר לרחוב נחלת בנימין ועצרה בחזיתו של מלון ספקטור כדי להאזין לדוד בלומנפלד (בלוך), שנשא נאום ממרפסת המלון. לכל אורך המסלול רכבו בעקבותיה קצין המשטרה קלמן כהן ואנשיו כדי לשמור על הסדר.

באותו בוקר הגיע סגן המושל מילר, מלווה בקציני המשטרה קלמן כהן ותאופיק בק, לקלוב בורוכוב, כדי להזהיר שוב את מנהיגי המפלגה הסוציאליסטית שלא לצאת ממועדונים. חרף האזהרה החלו המפ"סים להתגנב ממועדונים אל עבר חוף הים, סמוך למלון בלה ויסטה. כארבעים חברים החלו להסתדר בקבוצות ויצאו בתהלוכה לעבר הסמטה המובילה לרחוב הראשי של נווה שלום. שני שוטרים ערבים צעדו בעקבותיהם.

כשהניפו הצועדים דגלים וכרזות החלו השוטרים לשרוק. למקום הגיעה קבוצה של שוטרים רכובים, הוציאה מידי המפס"ים את הדגלים וקרעה את הכרזות. התהלוכה פוזרה והונסה מהמקום, אך החברים חזרו והתאספו ליד בית הספר לבנות בנווה צדק, התארגנו שוב לתהלוכה ויצאו דרך רחוב שטיין לעבר רחוב יהודה הלוי. הם הניפו שוב דגלים וכרזות, וצעדו דרך הרחובות הרצל ואחד העם לעבר רחוב נחלת בנימין. בשעה 11 וחצי הם הגיעו לחזיתו של מלון ספקטור ופגשו שם את תהלוכת הפועלים מתל-אביב. בין המחנות החלו חילופי מהלומות, ואחת המשתתפות בתהלוכת הפועלים הוכתה בראשה ודיממה.

המפקח כהן ואנשיו פיזרו את המפ"סים ודחקו אותם בחזרה לכיוון מועדונם בנווה שלום. מאחר שלא הותר להם לעבור ברחובות תל-אביב הם פנו לעבר מגרש החול שבין השכונות מנשייה ומחנה יוסף. מצידו השני של המגרש התגודדו קבוצות ערבים וצפו במתרחש, אוחזים בידיהם מוטות עץ וברזל. הקצין כהן ניסה לשכנע את היהודים להתפזר ולחזור לבתיהם, והקצין תופיק בק ניסה לשכנע את הערבים לעשות זאת, אולם כל אחד מהצדדים דרש כי הצד האחר יעזוב את המקום תחילה. שוטר ערבי החל לירות לעבר היהודים ורץ לעברם, ובעקבותיו המון משתולל. הקצין היהודי כהן נכנס עם סוסו אל בין הערבים, ואלו החלו לידות בו אבנים והתנפלו עליו.

בית החלוץ, רחוב יפת 34, יפו, מאי 2020. צילום: ורד נבון

כהן נמלט מהמקום, והצעירים היהודים, שנותרו לבדם, נאלצו לסגת לאחור. ההמון התקדם ושבר בדרכו דלתות וחלונות. השוטרים הערבים שצעדו בראש המתפרעים ירו ופגעו בילד קטן. חבריהם הרכובים, שראו את מפקדם מצטרף לפורעים, עזבו את המקום והתפזרו.

עד מהרה פשטו המהומות גם לרחובות הסמוכים, וחנויות היהודים בסוק א-דיר, ברחוב בוסטרוס וברחוב השוק של מנשייה, נפרצו ונבזזו. הערבים המשתוללים פנו לעבר בית החלוץ שבמעלה רחוב עג'מי, רחוב יפת של היום. את המקום ניהל חיים פיינברג מטעם משרד העלייה של ועד הצירים, ומשרדו שכן בקומה השנייה.

בבית החלוץ שבמעלה רחוב עג'מי (יפת 32) חגגו בשבת את בר המצווה של משה, בנם של דובה ויהודה צ'רקסקי, מנהלי בית העולים. הבית נחנך בידי ועד הצירים הציוני בספטמבר 1920, לאחר אישור תקנות ההגירה, ואלפי עולים וחלוצים צעירים שהגיעו לנמל יפו, בזרם בלתי פוסק של אוניות, הופנו מהנמל אל בית העולים והתגוררו בו בימיהם הראשונים בארץ.

בשעת הצוהריים התכנסו העולים בבית החלוץ לארוחה בחדר האוכל. המנהלת דובה צ'רקסקי הייתה טרודה בהכנת המנות במטבח הסמוך. ילדיה יהודה וראובן שהו בחדר המגורים של המשפחה, סמוך לאולם הקריאה, ואילו בתה חיה הייתה מאושפזת באותו יום בבית החולים הצרפתי. בשעה אחת בצוהריים, כשהחלה המתקפה על בית החלוץ, ארגנה דובה את הצעירים להגנה. הם פירקו מוטות ברזל מגדרות החצר והתחלקו לשלוש קבוצות להגנה על שלושת השערים. הפורעים ניסו לפרוץ את השער הראשי, והצעירים הצליחו להודפם "בקריאות הורא" ולנעול את השער. אחד העדים סיפר על המתקפה: "גשם האבנים לא פסק במשך כל הזמן הזה מעל כל ארבעת מקומות ההתנגשות האלה. מנהלת בית החלוץ דובה צ'רקסקי, שנהרגה על ידיהם אחרי כן, הייתה כל הזמן ביחד איתנו ולפנינו. היא הייתה הראשונה המתקדמת במתקפה כנגדם".

במשך כארבעים דקות הצליחו העולים הצעירים להדוף את התוקפים, ומדי פעם אף יצאו לקראתם והניסו אותם. למקום הגיעו קצינים ערבים ממשטרת יפו, מלווים בשישה שוטרים. העולים חשבו כי הם באו לסייע להם, אך אלה ירו לעבר השער ופרצו אותו. הפורעים פרצו בעקבותיהם, נושאים מוטות וסכינים. כשהחלו יירות בחצר, ונזרקו פצצות לתוכה, נסוגו

הצעירים לאולם האוכל והגיפו את הדלתות. חלקם היו פצועים, והעולות החדשות סלובה דנציגר ואסתר טובין חבשו את פצעייהם. שולחנות הוצמדו אל הדלתות כדי לחסום אותן, אך הן נפרצו עד מהרה. הפורעים נכנסו פנימה בצעקות "דאנג'י, דאנג'י" (כסף, ברוסית). אחדים מהעולים הצליחו לעלות לעליית הגג ולהסתתר, ואילו הנותרים נרצחו ונפצעו מדקירות מוטות הברזל והסכינים. בין הנרצחים היו גם דובה ויהודה צ'רקסקי. מסע ההרג נמשך עד שהגיע למקום הקצין הבריטי מייג'ור ליונל ג'ון, מפקד משטרת הנמל. הוא הובהל לשם על ידי פקיד משרד העלייה ניסל רוזנברג, שראה מכיכר השעון את המתרחש במעלה הרחוב. הקצין עצר את מסע השוד וההרג ביריית אקדח. וכך העיד רוזנברג:

בקומה הראשונה, היו כל הדלתות פתוחות, וחפצי העולים מפוזרים על הרצפה. בחוץ עמדו ערבים וערביות ובניהם, והתחלקו עם השלל השדוד. בחצר היה שקט כמו במקום נחרב. בפינות שכבו פצועים קשים שחשבנו אותם למתים. נכנסנו לחדר הקריאה. בין שברי הרהיטים מצאנו פצועים והרוגים בנחלי דם. בחדר האוכל יצאו נשים וילדים וביקשו אותנו להצילם מן המוות.

11 הרוגים ו-28 פצועים הועברו מן החצר לבית החולים הצרפתי ולגימנסיה הרצליה. ארבעה מהם נפטרו למחרת. 16 יהודים נוספים נהרגו בנווה שלום וביפו, ו-76 נפצעו באותו יום ראשון. ביום שני, 2 במאי, נרצחו הסופר יוסף חיים ברנר, יהודה ואברהם יצקר, צבי שץ, צבי גוגיג ויוסף לוידור ב"בית האדום" שבשולי יפו.

המהומות ביפו נמשכו שלושה ימים. ביום שלישי הותקפה גם פתח תקווה, ועין חי (כפר מל"ל) נשרפה. ניסיון לתקוף את נס ציונה, רחובות וחדרה נהדף. במהלך שבוע הדמים נהרגו 47 יהודים, ונפצעו 134. 43 מקורבנות יפו ונווה שלום הובאו לקבורה בקבר אחים בבית הקברות ברחוב טרומפלדור. ארבעה נקברו בפתח תקווה.

גל המאורעות גרם להגירת אלפי יהודים מיפו לתל-אביב, והביא, בין השאר, להאצת הגידול באוכלוסייתה ולפיתוחה המסחרי.

אולם האוכל בבית החלוץ לאחר הרצח, צילום: צבי אורון, הארכיון הציוני

הלוויית הנרצחים יוצאת מגימנסיה הרצליה, כ"ו בניסן תרפ"א (1921). צילום: צבי אורון, הארכיון הציוני

מסע ההלוויה בדרכו אל בית העלמין (כיום ברחוב טרומפלדור). צילום: צבי אורון, הארכיון הציוני

מצבת קבר האחים בבית הקברות טרומפלדור, 2020. צילום: שמואל גילר

השלט על בית החלוץ, 2020. צילום: שמואל גילר

1921 - המורשת של אזור תפר בתל-אביב-יפו: הנצחה ועיצוב עירית עמית כהן

פתיחה

בתולדותיהם של עמים וארצות מתחוללים אירועים היסטוריים שהשפעתם על מהלך ההתרחשויות וההתפתחות האנושית עצומה. אירועים אלה נקשרים בתאריכים המתקבעים עם הזמן בזיכרונם של פרטים, קהילה ולאום, וככאלה הם הופכים לסמן על ציר זמן כרונולוגי שאי אפשר להתעלם מהשפעותיו על תהליכים של קבלת החלטות. בשאלת שימורם של נכסי מורשת תרבות - מה זכאי לשרוד לדורות הבאים ובאיזה אופן - ממלא הסמן התאריכי תפקיד מרכזי.

בתולדות העיר תל-אביב-יפו מזהים כמה צירופים תאריכיים שנוסף על תפקידם הכרונולוגי - לתחם ולציין אירוע מסוים - השפיעו על התפתחותו של המרחב ועל עיצובו. שנת 1921, שבה פורסמה פקודת בניין ערים שכללה את יפו כ"עיר לצורך פקודת בניין ערים" ואת תל-אביב כיישוב הזכאי להקמתה של מועצה עירונית (township), מייצגת תופעה זו. עקבות לחשיבותו של התאריך אפשר למצוא במגוון רחב של "סוכני זיכרון" מוחשיים ולא מוחשיים המקובצים באזורים אחדים בעיר. אלה מנציחים את השנה שבה הגדרות סטטוטוריות הבחינו בין שתי הערים, יפו ותל-אביב, והבליטו את השוני בתולדותיהן ובהתפתחותן.

לסקירה זו מטרה כפולה: האחת, לאפיין מרחב עירוני אחד שגם בשנת 2021, מאה שנה אחרי אותה הכרזה סטטוטורית, אפשר לשחזר באמצעותו את המציאות של תל-אביב ושל יפו באותה שנה ואת ההשלכות על התפתחותן; האחרת, לבסס את הטענה כי בזכות תפקידו ההנצחתי ראוי מרחב זה להגדרה ולסימון כלשהם, כדי שיוסיף לשמור על ייחודו וישרוד את לחצי הפיתוח ואת הניסיונות לשנותו.

הסקירה מתמקדת במרחב המשתרע מצפון לרחוב יפו ודרך אילת, באזור שהוא "תפר" בין שני מרקמים עירוניים ונתפס על ידי הרשות, מתכנניה, מדריכי טיולים וחוקרים כאזור שוליים גיאוגרפי, חברתי ותרבותי. השוליות נתפסת בקרב אחדים כשלילית, כזו המונעת חיבור בין שני המתחמים ומדגישה את ההבדלים החברתיים, התרבותיים והכלכליים בין המרקמים העירוניים. יעידו על כך כינויים שהדביקו חוקרים ומתכננים למרחב זה: אזור "סף עירוני", אזור "קיטוע אורבני", אזור "קצה" ואזור "תפר". אלא שהשוליות יכולה להתפרש גם כחיובית: אזור שנועד לגשר בין שני המרקמים, להוסיף ולשמש מרחב המתעד את ההיסטוריה של שניהם, וככזה לייצג פיסת נוף שהיא "אחרת" למרחבים מצפון ומדרום לה, המתאפיינים בצפיפות וחלה בהם התפתחות עירונית מואצת.

את ייחודו של המרחב מחזקים שני גורמים. האחד, הקשר בינו לבין הסמן התאריכי מאי 1921, המציין את ההפרדה הסטטוטורית בין יפו לבין תל-אביב (הפקודה תפרסמה אומנם ב־1 ביוני 1921 והושלמה ב־11 במאי 1923, אך תאריכה נשמר ומצוין כ־11 במאי 1921). האחר, כמה נכסי מורשת תרבות שנתרו במרחבו - מבנים, שמות וכינויים שהם בבחינת סוכני זיכרון לתולדותיו. באלה נכללים חניון מנשייה, גן הכובשים (במשמעות המילולית שקדמה לשנת 1967 ולהשלכותיה, כזו שהדגישה את ההרואיות ולא דווקא את ההתיישבות בשטח שהבעלות עליו נתונה במחלוקת), בית גידי (מוזיאון האצ"ל), מסגד חסן בק, מתחם "התחנה" ופארק צ'ארלס קלור. קבוצת התצלומים המצורפת לסקירה זו מתעדת את נוף המרחב בעבר ובהווה.

מרחב הסף, נופיו וסוכני זיכרונותיו, והתייחסותם לשנת 1921

המרחב שסקירה זו מתמקדת בו משתרע מצפון לרחוב יפו ודרך אילת (ובקיצור, יפו-אילת) וממערב לנווה צדק. הוא כולל את מתחם שכונת מנשייה, את חוף הים ממערב לשכונה, את מתחם התחנה (תחנת הרכבת יפו) את ומוזיאון בתי האוסף של צה"ל, שבימים אלה משנים את תפקודם ומצטרפים לפארק המסילה, המשתרע מצפון לרחוב יפו-אילת וגובל בנווה צדק בדרומו.

המרחב כולו זכה למחקר מעמיק, והוצג במקרים רבים כמרחב קצה שהתפתח כאזור חיץ בין יפו - העיר העתיקה, לבין תל-אביב - העיר "החדשה". הוא תואר לא פעם כגבול מנטלי, פוליטי, חברתי ותרבותי שהתפתח בין שתי הערים ונקבע סטטוטורית בשנת 1921, עת הוחלט על הפרדה מוניציפלית בין יפו לתל-אביב. לאחר שנת 1950, בעקבות ההחלטה על חיבור מוניציפלי של יפו ותל-אביב, זכה המרחב לתוכניות ובהן ניסיונות שונים לגשר באמצעותו בין שני חלקי העיר: הדרום, שכלל את יפו העתיקה ואת שכונת מנשייה, והצפון, שכלל את תל-אביב ואת שכונותיה היהודיות (גם את אלה שראשיתן בתקופה העות'מאנית וצורפו באופן רשמי לתל-אביב בשנת 1923). אחדות מהתוכניות הציגו מחיקה של הנוף ההיסטורי; אחרות גישתן הייתה לנרמל, ובעיקר לטשטש, את ההבחנה התדמיתית שדבקה בשני המרקמים העירוניים, ולשם כך הציגו רעיונות עיצוביים-אדריכליים עבור מרחב תפר זה. באלה האחרונות הודגשו לא פעם חשיבותם של הנכסים ההיסטוריים שנותרו במרחב, הכינויים שדבקו בהם והמאפיינים הנופיים. זאת כדי לתעד את תולדות המרחב ועל ידי כך לחזק את הקריאה לשמרו כמרחב המשתרע בין שני המרקמים העירוניים ומייצג חוליה היסטורית בתולדות העיר שהמקף מחברה, תל-אביב-יפו.

מרחב התפר בין יפו העתיקה ותל-אביב, 1921-1948

מתחם מנשייה תופס מקום מרכזי בתולדותיו של מרחב התפר. בספרי ההיסטוריה של יפו ושל תל-אביב נזכרה שכונת מנשייה לראשונה בשלהי המאה ה-19, עת עברה יפו תהליך מואץ של התפתחות. בסוף שנות השבעים של אותה מאה השתפרו סדרי המנהל העות'מאני ביפו, ועימם תחושת הביטחון ואפשרויות הפיתוח הכלכלי. אחת ההשפעות של מצב זה הייתה ביטול מעמדה של יפו כ"עיר מבצר", הסרת חלקים מהחומה שהקיפה אותה והתפשטות צפונה ודרומה. שכונת מנשייה קמה בתקופה זו, ועד סוף השלטון העות'מאני בארץ ישראל התפתחה כשכונת קצה, אחת מקבוצה של שכונות פרבר ביפו שהתפתחו מצפון, מדרום וממזרח לעיר העתיקה.

השכונה נבנתה במתחם שישבו בו פלאחים שהיגרו ממצרים לארץ ישראל בימי השלטון המצרי (1831-1840), ובמהלך השנים התרחבה והייתה לשכונה שתושביה מהגרים אך גם סוחרים אמידים, שביקשו לשפר את איכות חייהם. למשפחות המוסלמיות הצטרפו בתקופה זו כמה משפחות יהודיות, ובהן משפחת אמזלג - משפחה של יזמים ואנשי ציבור.

להיותה שכונת קצה בתקופה העות'מאנית, כזו שהיא המשך ליפו אבל מתארה והתפתחותה שונים ממנה והיא נבדלת גם מתל-אביב, היו כמה ביטויים: שם השכונה, שמקורו במילה הערבית מבנה או שיכון, המתארת יישוב או שכונות שהוקמו בסמוך לעיר ותיקה; מתאר השכונה היה אומנם של גריד (רשת רחובות) ניצב לים, המבטא סדר וארגון מרחבי ובכך מבדיל את השכונה מהצפיפות העירונית של יפו, אך חזות המבנים והמראה הכללי ביטאו הזנחה. זו נבעה מהתלות בשירותים המוניציפליים של יפו, שלא השתפרו בתקופה זו.

אחד מסממניו הבולטים של המרחב הוא המסגד שהוקם בשנת 1916 בהוראתו של המפקד הצבאי חסן בק אלג'אבי

ושנשא אז וגם היום את שמו, מסגד חסן בק. המסגד תוכנן על ידי מהנדס העיר הראשון של יפו בתקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט, בן ציון גיני (1869-1945), שנודע בבקיאותו ההנדסית ושפיתח בתקופה זו רשת כבישים ביפו וגם בנה בה בנינים אחדים. המסגד בולט בממדיו ובצריח הגבוה שלו, ובנוכחותו הוא מייצג את מעמדו של המפקד הצבאי

כרטיסייה של חברת אוטובוסים מנשייה, מאוסף שמואל תגר

שהחליט על הקמתו. אך לא רק, הוא גם מקנה ל"מפגש" המתקיים במרחב בין יפו לבין תל-אביב את ייחודו. זהו מפגש שמתעד את ההיסטוריה ואת ההתפתחות של כל אחת, מבליט את השוני בין הערים אך מיקומו והבולטות הנופית שלו מייצגים את אותו מקף שלימים איחד ביניהן ויצר את הצירוף תל-אביב-יפו. את בנייתו ביצעו עובדי כפייה, כמה מהם נפצעו או נהרגו במהלכה, וחומרי הבנייה הוחרמו מתושבי יפו. בניית המסגד הושלמה בשנת 1923 על ידי דרוויש אבולעפיה (מהנדס העיר יפו, לאחר עזיבתו של בן ציון לטובת משרת מהנדס העיר ירושלים), אך לסיפור הקמתו ולמיקומו היו השפעות על מעמדו ותדמיתו בעיני האוכלוסייה המוסלמית. אומנם בתקופת המנדט הוא המעיט למלא את ייעודו - הענקת שירותי דת וקהילה, אבל מאורעות תרפ"ט קידמו את תדמיתו כמרכז למחאה לאוכלוסייה המוסלמית, ומוסדות ורשויות מוסלמיות דאגו לפתחו ולעצבו בהתאם.

בתקופת המנדט הבריטי התחזק צביון "הקצה" של המרחב, עקב שני תהליכים: (1) קביעת הגבול בין תל-אביב לבין יפו, שהושלמה באופן סופי

רק בשנת 1923, ובסופה נכללו השכונות היהודיות הצפוניות ליפו שקמו בשלהי התקופה העות'מאנית בתחום מועצת העיר תל-אביב. שכונת מנשייה נותרה בתחום המוניציפלי של יפו, ותשתיותיה וחזותה נותרו בדלותן. האוכלוסייה שהתיישבה בה באותה תקופה בלטה בחולשתה הכלכלית והחברתית; (2) אירועים שתרמו לעיצובו ולתדמיתו של המרחב כ"מרחב קצה" המפריד בין יפו לתל-אביב: מאורעות תרפ"א, שעודדו הגירה של יהודים מיפו לתל-אביב והקמה של מרכזי מסחר ותעסוקה מחוץ ליפו, מאורעות תרפ"ט ומאורעות 1936-1939. שני התהליכים הללו האיצו את התפתחותה של תל-אביב והדגישו את שונותה מיפו. המתחם שלא השתנה היה רצועת חוף הים, שגשרה בין שני המרקמים. לעומת רצועת החוף, כתבות אחדות בעיתון ידיעות עיריית תל-אביב יפו דנו באותן שנים בהתלבטות - הן של שלטונות המנדט, הן של פרנסי העיר תל-אביב הן של ראשי הקהילה הערבית - כיצד ליצור הפרדה פיזית בין שתי הישויות העירוניות; האם לסלול כביש או לבנות גדר במתחם שכונת מנשייה.

במהלך שנות הארבעים השפיע הסכסוך המתגבר בין האוכלוסייה היהודית לערבית גם על מרחב התפר ביניהן. שכונת מנשייה הפכה לזירת עימות בין ערביי יפו ליהודי תל-אביב. העימות הגיע לשיאו בנובמבר 1947, לאחר החלטת האו"ם על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות. על פי החלטת החלוקה הייתה יפו אמורה לזכות במעמד מיוחד: מובלעת ערבית המוקפת מצפון-מזרח ומדרום בשטח יהודי, אך פתוחה לים; שכונת מנשייה אמורה הייתה להישאר בחלק היהודי, אבל הפכה לעמדה ערבית מול השכונות הדרומיות של תל-אביב, וצריח המגדל של מסגד חסן בק שימש עמדת צלפים וירי על תושביהן. החשש לפגיעה בשכונות היהודיות דחף את ארגון האצ"ל להחלטה לכבוש את האזור, ובעקבותיו את העיר יפו עצמה. ב-27 באפריל 1948 כבשו כוחות האצ"ל את החלק הצפוני של מנשייה והגיעו עד הים, אך בהתערבותם של הבריטים הם פונו ומנשייה עברה לחסות "ההגנה". ב-12 במאי, בעקבות ניתוקה של יפו מעורפה הערבי, הגיעה למפקדת "ההגנה

"בתל-אביב משלחת של נכבדים ערבים מיפו, ולאחר משא ומתן נחתם הסכם הכניעה של יפו. בימי מלחמת העצמאות התרוקנה שכונת מנשייה מתושביה, ורבים מבתיה ומתשתיותיה נהרסו. מצב זה נמשך גם אחרי 1948, ולבתייה, שהיו חלק מרכוש נכסי נפקדים, נכנסו בעיקר עולים חדשים שהגיעו לישראל במסגרת העלייה הגדולה של השנים 1948-1953.

מרחב התפר אחרי 1948

מעמדו של המרחב ששמר על מאפייניו בתקופת המנדט כאזור חיץ מוניציפלי, המפריד בין המרקם העתיק של יפו לבין תל-אביב והשכונות היהודיות הוותיקות שבראשיתן היו חלק מיפו, אמור היה, לכאורה, להסתיים ב-4 באוקטובר 1949, ביום שבו הוחלט לאחד את שתי הערים (פרטיכל ישיבה כ/שי של הממשלה, י"א בתשרי תש"י). ואכן שנה אחר כך (18 באוגוסט 1950) נקבע באופן רשמי כי העיר המאוחדת תיקרא מעתה תל-אביב-יפו (ספר החוקים של ממשלת ישראל, החלטה 58, תש"י). התוכניות שפורסמו למרחב, למתחם מנשייה ולחוף הים שממערב לה בשנות החמישים והשישים מחזקות גישה זו.

במהלך שנות החמישים הידרדר מצבה הפיזי של שכונת מנשייה, ועם ההידרדרות צצו רעיונות תכנוניים לשנותה, לשלבה בתוכנית רחבה יותר שתכלול את רצועת החוף שממערב לה, ויחד לעצב מרחב שידגיש את מעמדו כאזור המגשר בין יפו לבין תל-אביב. בשלהי 1951 הוזמן אהרן הורביץ, מומחה אמריקני לתכנון ערים והמהנדס הראשי של עיריית קליבלנד, לגבש תוכנית אב עירונית לתל-אביב. התוכנית הדגישה את הצורך להותיר את החוף לציבור, ומשום כך התנגד הורביץ לפיתוח מסחרי ולבנייה מסיבית מודרנית גם במרחב שמצפון לרחוב יפו-דרך אילת, הכולל את מתחם מנשייה ואת רצועת החוף ממערב לו. התוכנית כללה שטח גדול שהשתרע לאורך החוף מול המבנים של שכונת מנשייה ונועד לשמש "גן חוף". ביצוע התוכנית התעכב, והיא עלתה שוב בשנת 1962, אז הכריזה החברה הממשלתית העירונית "אחוזת חוף", שהוקמה במיוחד לצורך פיתוחו של מרחב זה, על תחרות לתכנון 2,400 הדונמים שנכללו בו.

התוכנית, שכותרתה "בניין ערים לתוכנית פיתוח אזור מרכזי תל-אביב יפו", הגדירה את מתחם מנשייה כמרכז החדש של העיר, קרוב לים ובין תל-אביב ליפו. 152 ההצעות שהגיעו לתחרות כללו מתחמי מגורים, מסחר, משרדים, שטחים פתוחים ושמירה על חוף הים. בגלל חוסר הסכמה והוצאות הפיתוח התוכניות נגנזו, ובשנת 1966 מסרה אחוזת חוף את תכנון המתחם למשרד המתכננים "ניר, רייפר ושוורץ", ואת עיצוב הגן שברצועת החוף מסרה לאדריכל הגנים הלל עומר (ע' הלל). רצועת החוף גבלה בחלקה הצפוני בשכונת יפה נוף, שכונה יהודית שהוקמה בשלהי המאה ה-19, ובשנת 1963, לאחר שמצבה הפיזי הידרדר, הוחלט להורסה. שטחה נכלל ברצועת החוף, הריסותיה שימשו את המצע לגן שנמסר לתכנונו של ע' הלל, ופסולת הבניין השפיעה על גישתו להרכב צמחי ולעיצוב מתארו. למרות התכנון, הביצוע התעכב.

בשנת 1968 מינה ראש העיר דאז, מרדכי נמיר, צוות אדריכלים ומהנדסים בראשות האדריכל אביה שמשוני לעבד תוכנית חדשה לעיר תל-אביב. התוכנית אמורה הייתה להתבסס גם על תוכנית גדס וגם על תוכנית הורביץ, ולרזז את פיתוחו של אזור מנשייה כמרכז עסקים ראשי (מע"ר).

עיון בכל התוכניות שתוארו לעיל מעיד כי ההתייחסות למרחב לאחר 1948 לא הייתה כאל מרחב קצה או חיץ בין תל-אביב לבין יפו, אלא כאל מרחב שנועד לשמור על רצף אורבני בין שני המרקמים העירוניים. התוכניות הגדולות למתחם מנשייה עצמו לא מומשו, אך עד שנת 1974 פונו מהשכונה כ-3,100 דיירים יהודים ובתיה נהרסו.

בשנות השבעים הוקם הפארק, שהשתרע על 600 דונמים, ונקרא על שם התורם סר צ'ארלס קלור. הפארק תוכנן להיות

הריסות מנשייה, 1948
מאוסף שמואל תג'ר (לקוח מאוסף גבריאלה
ענתבי)

מסגד חסן בק, 2020. צילום: עיריית עמית כהן

חלק ממכלול של מגדלי מסחר, משרדים ומלונות. בתקופה זו מסגד חסן בק שופץ, המינרט שלו הוגבה, והוא הוכרז אתר לשימור. בסמוך למסגד הוקם "פארק הכובשים" לזכרם של מגיני תל-אביב וכובשי יפו, נבנו מסוף לאוטובוסים וחניונים לרכב. בשנת 1978 הוקם בלב גן צ'ארלס קלור, על חורבות של בית שנותר בשכונת מנשייה, מוזיאון המוקדש לארגון האצ"ל ולהנצחת ניסיונו לכבוש את יפו. המוזיאון נקרא "בית גידי" - כינויו של עמיחי פאגלין, קצין המבצעים של האצ"ל.

הפיתוח הנקודתי לא קידם את התוכנית הגדולה יותר לפתח במרחב התפר מרכז עסקים, ובשלושים השנים הבאות קפא מצבו. אתר אחד לא נכלל בקיפאון זה, המסגד. הוא נעשה מוקד למחאות, חזר ועלה לכותרות חדשים לבקרים. בראשית שנות השמונים (1981) עלתה תוכנית להופכו למרכז מסחרי, אך היא לא מומשה. ב־1983 צריחו התמוטט ותהליך שיקומו לוה באי-שקט, ובשנת 2001, בעקבות הפיגוע בדולפינריום, התחוללו סביבו מהומות והושמעו איומים לפגוע בו.

השינוי בגישה למרחב - ממרחב תפר למרחב מגשר - ראשיתו בשלהי שנות התשעים. הוא התבטא בתחילה בציר רצועת החוף המערבית ובגן צ'ארלס קלור, שחוברו לטיילת שהובילה לנמל יפו ולמדרון יפו. הציר הפך למרחב שתפקידו להפגיש בין אוכלוסיות עירוניות, שונות זו מזו, למלא את צורכיהן ואת הביקוש הגדל למרחב של פנאי ונופש.

בהמשך, בראשית העשור הראשון של המאה ה־21, שולב המרחב בתהליכי התחדשות עירונית שחלו בשוליו הדרומיים. הדבר נעשה באמצעות פיתוח מתחם התחנה, שתיעד את התפתחותה של יפו בשלהי התקופה העות'מאנית ואת התפשטות שכנותיה, "השכונות מחוץ ליפו", לכיוון צפון. מתחם התחנה גבל ב"מוזיאון בתי האוסף של צה"ל" שהוקם בשנת 1959, ושטח שניהם כ־16 דונם. 22 מהמבנים במתחם ובשטח המוזיאון הוכרזו לשימור. בשנת 2019 נסגר המוזיאון, מתחם התחנה החל משנה פניו, ובשלהי 2020 שולבו שניהם בתוכנית ובפיתוח פארק המסילה.

סיכום

התולדות וההתפתחויות שחלו בשנת 1921 ואחריה במרחב המשתרע מצפון לרחוב יפו-אילת תועדו במקורות היסטוריים מגוונים - במחקרים, בעיתונות, בראיונות, בספרים, ביצירות אומנות ובתצלומים. אבל לא רק בהם. עקבות לתולדות ולהתפתחויות אלה עדיין נותרו בנופו של המרחב, ונכללים בהן נכסים בנויים, שמות של רחובות ומתחמים. לא כל העקבות ולא כל האירועים תוארו בסקירה קצרה זו; ניתן היה להרחיב את הדיון בהם ובדמויות שעיצבו את המרחב, בתולדותיהן ובתפיסותיהן. אך די ב"נגיעה" תיאורית זו כדי להדגיש את חשיבותם של המרחב ועקבותיו בייצור עניין למסיירים ולשוהים בו, ולחדד בהם את החוויה של נוף שונה מחיי היום-יום ולמרקמים העירוניים הצפופים וההומים שבשוליו. כל אלה יחד מייצגים מרחב שתחילתו ב"תפר" והמשכו ב"גשר" שנועד לייצר רצף עירוני, אך למרות השינוי מתעד ומשמר את סיפורו. בגלל ייחודו זה זכאי המרחב להגדרה ולציון כלשהם שיבטיחו שמירה על מאפייניו ההיסטוריים ועל ערכיו התרבותיים והעיצוביים.

לקריאה נוספת

ביגר, גדעון. "התפתחות השטח הבנוי של תל אביב בשנים" 1909-1934. בתוך **תל אביב בראשיתה 1909-1934**, בעריכת מרדכי נאור, 42-61. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1984.

חתוקה, טלי. "קצוות פרומים: על מחיקה ובניה של גבולות". בתוך **עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות**, בעריכת טובי פנסטר וחיים יעקובי, 44-77. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2006.

עמית כהן, עירית (2009). "מורשת תרבותית במחלוקת: המקרה של 'אזור סף' בין יפו ותל אביב". בתוך **תל אביב מפרבר גנים לעיר עולם: מאה שנים ראשונות בעריכת ברוך קיפניס**, 129-153. חיפה: פרדס הוצאה לאור, 2009.

קרק, רות. יפו 1917-1977. ירושלים: יד יצחק בן צבי, 1985.

בית גדי, מוזיאון האצ"ל, 2020. צילום: עירית עמית כהן

סמל העיר תל־אביב שולה וידריך

התקנת הסמל על חזית בית העיריה 1925.
הצלם לא ידוע. הארכיון הציוני

סמל עיריית תל־אביב הותקן לראשונה על חזית בית סקורה ברחוב ביאליק 27, כאשר נקבע המבנה כמשכן העירייה. הסמל עוצב בידי נחום גוטמן, והוא הביטוי הגרפי הרשמי והמזוהה עם העיר העברית עד היום. המוטיב המרכזי בסמל הוא מגדלור בתוך מסגרת מגן דוד. הוא מפיץ אלומות אור מעל גבי שער הפתוח אל לב ים, רמז לעיר שהיא "שער העלייה ליהודי הגולה". מסביב למגדלור מופיעים שבעה כוכבים, מחווה לדגל שהציע בנימין זאב הרצל בספרו **מדינת היהודים**. הסופר ש' בן ציון, אביו של הצייר, הוסיף לסמל את המילים "אבנך ונבנית", מתוך הפסוק "**עוֹד אֶבְנֶנָּה וְנִבְנִית בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל**" (ירמיהו לא, ג). הסמל צויר על אריחי קרמיקה של בצלאל.

כשקיבלה תל־אביב מעמד של ישות מוניציפלית עצמאית, ב־11 במאי 1921, פעלה המועצה העירונית במבנה מגדל המים בשדרות רוטשילד,

אך בהמשך הוחלט לאתר עבורה משכן מתאים ובד בבד להכריז על תחרות לעיצוב הסמל. בתאריך 21 בדצמבר 1924 פרסמה עיריית תל־אביב מודעה והכריזה על התחרות. העירייה אף הקציבה פרס בן 15 לירות מצריות להצעה הטובה ביותר. על אופן ההתנהלות של התחרות לא נמצאו מסמכים, אך בחילופי דברים בשנות החמישים, כשאוחדה יפו עם תל־אביב, חזר ועלה הצורך בסמל לעיר. אז פנו לזיכרונותיהם של אנשי עירייה שעסקו בנושא בראשיתו.

ביוני 1950 פנה מזכיר העיר יהודה נדיבי לדוד סמילנסקי, שהיה חבר בוועד הראשון של העיר, בבקשה להיעזר בזיכרונו הטוב. במכתבו הבהיר יהודה נדיבי כי שאלת הסמל עלתה מחדש כאשר על הפרק עומדת סוגיית צירופה של יפו לתל־אביב, ונוצר צורך להכניס בציור הסמל שינויים מסוימים כדי להתאימו לשם החדש. הוא ביקש מסמילנסקי להשתמש בזיכרונו הטוב. בתשובתו כתב סמילנסקי:

זכורני שלאחר העברת משרדי העירייה משדרות רוטשילד לרחוב ביאליק, התחבט מאיר דיזנגוף בבעיית הסמל ולפי הצעת המנחם ש. בן ציון (גוטמן) החליט לסמל את העירייה במילים: "אבנך ונבנית", ומאז ועד היום קיים סמל זה. ייתכן שבספרי הפרוטוקולים משנת 1925 ישנם איזה ויכוחים או הצעות בישיבות הוועד הפועל או המועצה של עיריית תל־אביב.

זיכרונו של סמילנסקי לא הועיל אפוא, ונדיבי פנה לאומן עצמו, לנחום גוטמן. גם הוא התבקש לחדד את זיכרונו, ובמכתב ששלח ב־25 ביולי 1950 הוא כתב:

בתשובה של מכתבך אליי בעניין סמל עירית ת"א הנני לענותך:

עיריית ת"א הכריזה על התחרות לסמל. ההתחרות יצאה לפועל אבל לא סיפקה את רצון העירייה. בשנת 1925, בחוזרי ארצה מצרפת, פנו אליי וביקשו ממני ציור לסמל. כמקובל אצלנו בענייני סמלים, העמידו דרישות רבות מדי

לשטח קטן זה שתופס הסמל. רצו לתת ביטוי להרבה כוונות שבלב, ביחס לעבר וביחס לעתיד. יחד עם זאת דורש הסמל שיהיה פשוט, לא מגובב ומובן. לכן גם נכשלה התחרות.

נועצתי על כך עם מר דיזנגוף, מר ביאליק ועם אבי ז"ל. נמסר לידי אבי שהוא יעמוד איתי על בחירת התוכן. הוא היה המציע את הכתובת "אבנך ונבנית" הנמצאת בסמל, ועימו עיבדתי את הסמל לפרטיו. מתוך הטעמים שהזכרתי למעלה, בחרתי בעצם אחד שיש לו כמו משמעויות - שער כניסה ומגדל אור. כך הדחסתי לשם עוד כמה רעיונות (שבעת הכוכבים) והשתדלתי לעשות את הסמל לפשוט... ציור האורגניל אשר עשיתי אבד בעירייה. כל ציורי הסמל הנמצאים כעת בידה שורטטו ע"י אנשים אחרים, והקווים יצאו יבשים ומשורטטים [ההדגשה במקור] והפיגו את טעמו הסטרליזציוני. גם הצבעים לא נעשו כפי שעשיתי אני.

במרוצת השנים נעשו שינויים גם בפריסת הכוכבים שבסמל. בתחילה הם הופיעו בו במפוזר, ובהמשך קובצו לצורה המוכרת כיום. מכל ציוריו המקוריים של גוטמן שרד רק ציור אחד, שיצר לקראת פתיחת יריד המזרח בשנת 1934. הוא שמור בארכיון עיריית תל-אביב ומתפרסם כאן לראשונה. איור של גוטמן בעיתון דבר לילדים משנת 1949 הוא הקרוב ביותר לרעיון המקורי.

לאחר סיפוח יפו לתל-אביב ביוני 1950 נוסף שמה לסמל העיר. הסמל שונה בשנת 2009, במלאת מאה שנים לייסוד תל-אביב. העיצוב החדש הוא ססגוני ומודרני, אך בפינתו נשמר סמלה המקורי של העיר.

סמל עיריית תל-אביב, 1925

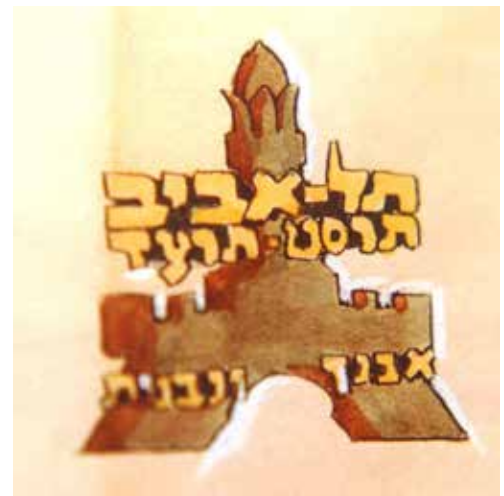
סמל עיריית תל-אביב, 1934

סמל עיריית תל-אביב-יפו, 1950

איור של נחום גוטמן ל"דבר" לילדים, 1949

איור של נחום גוטמן לקראת פתיחת יריד המזרח, 1934

בית היוצר של השלטון העברי העצמאי

יוסי גולדברג

ממכון המים הראשון למבנה הציבור הראשון

עקיבא אריה ויס, ראש הוועד של אגודת "אחוזת בית", הוביל במרץ 1909 את קידוח הבאר הראשונה, עוד בטרם נערכה הגרלת המגרשים ולפני בניית הבית הראשון. ויס סיפר כי זכה לשתות את כוס המים הראשונה בתל-אביב. אף שהמים לא היו צלולים כל כך, שתה אותם ויס בברכת "שהחיינו". הוא אף שיבץ בנדבך האחרון שנבנה בבאר אבן שהכין מראש, ועליה חרט את תאריך הבנייה ואת שמו.

מכון המים נבנה מעל הבאר בשנת 1909, בגבול המזרחי של המגרש, במקום שבו הצטלבו לימים שדרות רוטשילד ורחוב נחלת בנימין. ויס ציין בזיכרונותיו כי הבאר נחפרה "במקום שלא יפריע לתוכנית הכללית של הבניין". נראה שבועד השכונה

לא צפו פני עתיד: תל-אביב התרחבה, השדרה המשיכה מזרחה, והבניין חסם את נתיב התנועה הדרומי בה.

הבניין נבנה בעבודה עברית בלבד, בפיקוחו של האדריכל יוסף ברסקי, מי שתכנן את בניין הגימנסיה העברית הרצליה. במבנה קטן בן קומה שנבנה מעל הבאר הוצב מנוע נפט, והפעיל את המשאבה שהעלתה את מי הבאר לשני מכלי מתכת בראש מגדל המים הצמוד. מן המגדל נמתחה רשת צינורות מים אל בתי השכונה. בכך התממש חזונו של ויס: "בכל בית נכניס מים ממעייני הישועה שיהיו זורמים אלינו על ידי צינורות כמו בכל עיר מודרנית שבאירופה".

כאשר ועד השכונה הנבחר החל לפעול, התקיימו ישיבותיו בבתייהם של חבריו. אולם עד מהרה הוקצתה למזכיר הוועד פינה בבניין מכון המים. משנבנתה במבנה קומה נוספת שוכנו בארבעת חדריה הפקידים, והתכנסו בהם ישיבות הוועד והוועדות. לפני מלחמת העולם הראשונה הוקצה בקומת הקרקע חדר למשרד הדואר של השכונה. מכון המים היה לבית הוועד - מבנה הציבור הראשון בתל-אביב.

בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה ולאחריה הוגבה בית הוועד והורחב, בהתאם לצמיחת העיר ולהתרחבות המנגנון העירוני. בבנייה המסוגגנת שולבו פריטים אדריכליים שנוצקו מראש ממלט, דוגמת בלוקים ומעקי בלוסטרדות.

מגדל המים ובית הוועד לאחר החלפת הדוודים, אמצע שנת תרע"ב (1912). צילום: לאו קאן. אוסף המוזיאון לתולדות תל-אביב-יפו, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

ב־11 במאי 1921 התקבלה בבית הוועד ההודעה הרשמית של הנציב העליון המכריזה על תל-אביב למועצה עירונית (township) ועל התנתקותה מיפו (ראו מאמרו של גדעון ביגר בביטאון זה). בחדרי הבניין התקבלו הכרעות חשובות לביסוסה ולפיתוחה של תל-אביב: איחודה עם שכונות נוספות; הקמת ועדת בניין ערים; תכנון תוכניות בניין העיר הראשונות; הצטרפות ליוזמה של פנחס רוטנברג להקמת תחנת כוח; הקמת בית המשפט העירוני, שגם פעל בבניין; הקצאת תקציב למוסדות התרבות; עריכת בחירות כלליות למועצה בשנת 1924, ועוד. לאחר שנים מספר, מפאת מצוקת מקום, הועברו ישיבות המועצה לאולמות אחרים בתל-אביב, ובשנת 1925 העתיקה העירייה זמנית את מקומה לבית סקורה שברחוב ביאליק, כיוון שהיו תוכניות לבנות בית עירייה באתרים אחרים בעיר. והזמני נמשך ארבעים שנה...

בית הוועד כסמל

מגדלי מים הפזורים ברחבי הארץ ושימשו בעבר לצרכים יום-יומיים של אספקת מים נעשו במשך השנים לסמל לאומי של ההתיישבות הציונית במרחבה של ארץ ישראל. מגדל המים הראשון בתל-אביב נטען במשמעויות סמליות נוספות מאז הפך לבית הוועד והיה, עם המרחב סביבו, לאחד המוקדים לחיים הציבוריים בעיר.

הבריטים הקפידו לכנות את מועצת העיר רק בכינוי הרשמי והמאושר "Township". מעמד רשמי של עירייה הוענק לתל-אביב רק בשנת 1934, אך המועצה כינתה את עצמה "עיריית תל-אביב" (המונח שימש כבר משנת 1920). בפועל, מבחינת היקף פעילותה וסמכויותיה, מילאה מועצת העיר תפקיד של עירייה עצמאית. תל-אביב קבעה עובדה בשטח, ורק לאחר מכן דרשה לקבל את הגושפנקה החוקית לכך.

מגדל המים ובית הוועד לאחר בניית שתי הקומות העליונות, תרע"ג (1913) או תרע"ד (1914).
צילום: אברהם סוסקין. אוסף המוזיאון לתולדות תל-אביב-יפו, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

ביטוי לכך היה השלט שהתנוסס על בית הוועד (לכיוון רחוב הרצל). אומנם באנגלית נכתב בשלט Tel Aviv Township - המעמד הרשמי שהוגדר על ידי השלטון; אולם בעברית נכתב בו "עיריית תל-אביב" - הדרך שבה תפסה המועצה את עצמה: סמל לריבונות ולעצמאות הפוליטית של תל-אביב וליכולת היהודית לנהל ממשל עצמי בארץ ישראל.

האדריכל יוסף טישלר לא חסך בשנת 1920 את שבט ביקורתו ממבני הציבור בתל-אביב, בעיקר ממראה בית הוועד בן שלוש הקומות: "בית הוועד של תל-אביב שטפלוהו אל מגדל המים כמעשה היהודי הקמץ הלז שכורך הגדה של פסח וקניות לתשעה באב בכריכה אחת כדי למעט בהוצאות. ועוד בניינים כאלה שטוב שלא נבנו משנבנו".

האם האדריכל טישלר ראה בעיני רוחו את הפער החזותי בין בית הוועד בתל-אביב לבתי העירייה המפוארים בערי אירופה, מבנים אשר היוו ביטוי אדריכלי לסמל אזרחי ועירוני, ומהמאה ה־19 ייצגו לא פעם שאיפות פוליטיות לאומיות של הבורגנים?

נחום גוטמן תיאר את המבנה ואת חשיבותו בספרו **שביל קליפות התפוזים** (1958), והתבונן בו ממרחק השנים במבט נוסטלגי:

מגדל המים היה בית העירייה של השכונה. בו התרכזו החיים הציבוריים של השכונה ושל היישוב [...] כל תקופת זמן הוסיפו משהו לבניינו; לכן הוא הצטרף וגדל במרוצת השנים וקיבל צורה משונה ורבת חן.

בדומה לבתי העירייה באירופה, שבחזיתותיהם נקבעו שעונים, הוחלט בעירייה להציב על "מגדל בניין העירייה המחודש בשדרות רוטשילד" את השעון העברי שתורמו לעיר יוסף יהושע גולדשמידט ורעייתו מהעיר וינה. גולדשמידט שלח את השעון בשנת 1921 לאחר שביקר בתל-אביב וייעד אותו לגימנסיה, אולם בעירייה הוחלט אחרת. במרכז השעון, שצלצל ביום ובלילה, היה מגן דוד, ואת מקום הספרות החליפו אותיות האלף-בית. הצבת השעון העירוני העברי בחזית בית הוועד חיזקה את מעמדו כסמל עברי-לאומי, כפי שכתב יצחק בן צבי בירושלים בשנת 1924:

למה נרחיק נדוד... [כוונתו אל השעון העירוני ההיסטורי בבית העירייה היהודי בפראג, שבו אותיות עבריות] כאשר בקרבתנו בעיר העברית הראשונה מתנוסס לתלפיות שעון עירוני שמספריו מספרים עבריים. וחזקה על בני ירושלים שהם מכירים את מספר הכתב העברי לא פחות מאנשי תל-אביב.

כסמל לריבונות הפוליטית, בית הוועד נמנה עם תחנות החובה בביקוריהם של אורחים חשובים בתל-אביב במחצית הראשונה של שנות העשרים. כאן זכו לקבלות פנים רשמיות ד"ר חיים ויצמן, הנציב העליון סר הרברט סמואל, סר אדמונד אלנבי, שר המושבות וינסטון צ'רצ'יל, לורד ארתור ג'יימס בלפור, הברון אדמונד רוטשילד ובנו ג'יימס, נחום סוקולוב ואחרים.

הקהל הרב נקרא במודעות עירוניות לקבל את פני האורחים בשדרה לפני בית הוועד, שהונף עליו הדגל הציוני, והתכנס לבוש בגדי חג לצפות באורחים ולהריע להם. לעיתים צורפו תלמידי בתי הספר למקבלי הפנים. קבלת הפנים הרשמית נערכה לרוב באולם הקטן והמקושט בתוך הבניין, בנוכחות מוזמנים נבחרים: חברי העירייה, הרבנים ונציגי ארגונים ומוסדות שונים. שם הוגש הכיבוד ונישאו הברכות והנאומים.

הברון רוטשילד על מרפסת העירייה, בעת קבלת פנים שנערכה לכבוד ביקורו בעיר, 1925. הצלם לא ידוע, הארכיון הציוני

אחת המטרות של קבלות הפנים הייתה להשפיע על אורחי הכבוד שיפעלו לטובת העיר. ביולי 1920 ביקר הנציב העליון סר הרברט סמואל בתל-אביב. בנאומו באולם בית הוועד העלה דיזנגוף את בקשתו, שהתמלאה במאי 1921, לשינוי מעמדה של תל-אביב:

לעזור להעלות את תל-אביב למעלת עירייה חופשית ובלתי תלויה, כדי שתוכל לקמץ במיסים הכפולים ולסדר את חייה הפנימיים כפי רצונה.

הנציב השיב כי הוא

מחכה גם כן להתוכנית שהבטיח לי מר דיזנגוף [דיזנגוף] להמציא בדבר ייסוד עירייה מיוחדת בתל-אביב, ולעת עתה אשים ליבי להצעה בדבר הרחבת הזכויות של ועדי הערים, כדי שיכולו להגדיל את מעשיהם.

שירותי הביטחון וההצלה ליד בית הוועד

ייצוג נוסף לשליטה העצמאית של העירייה בשטחה היה ריכוז שירותי הביטחון וההצלה העירוניים - שיטור, כבאות ועזרה רפואית ראשונית (האחרון אחרי שהעירייה עברה לרחוב ביאליק) - ליד בית הוועד.

זמן קצר לאחר הפיכת תל-אביב למועצת עיר, במאי 1921, הוחלט בישיבת המועצה בבית הוועד לייסד משטרה עירונית, באישור ממשלת המנדט. תחנת המשטרה נפתחה בבית הוועד, והיו בו גם חדרי כליאה לעצורי המשטרה. 25 שוטרים עסקו בשמירת הסדר והביטחון בתחומה של תל-אביב, בחקירת פשעים, בפיקוח על התנועה ובאכיפת התקנות העירוניות בענייני תברואה, מנוחה, שקט וכדומה. פעילות המשטרה העירונית - הראשונה והיחידה בארץ באותה תקופה - התנהלה כולה בשפה העברית, ומפקדה היה יהודי: המפקח חיים אלפרין.

המשטרה סימלה את השתתפות היהודים בשלטון בארץ ואת העצמאות העירונית. אף שהפיקוד על המשטרה הועבר בסוף שנות העשרים לידי קצינים בריטים ועצמאותה נפגעה במידה מסוימת, נכתב במלאת עשור להקמת המשטרה בעיתון העולם:

מציאותה של משטרה יהודית - חשיבות יתרה לה [...] מפאת החידוש הגדול שבה, שאין דוגמתה בשום מקום אחר, אפילו באותם המקומות שבהם נתרכזו ריבוא רבבות יהודים בשטח אחד, והם בעלי זכויות שוות עם שאר אזרחי המדינה לא רק להלכה אלא גם למעשה.

לאחר מעבר העירייה לרחוב ביאליק המשיכו הבניין וסביבתו לשמש לצורכי ציבור. המבנה הושכר לממשלת המנדט לשימוש המשטרה עד אוקטובר 1941, בסמוך להריסתו.

במרץ 1925 הוקם בתל-אביב גדוד מכבי אש מתנדבים שגויסו במשרדי המשטרה העירונית, אולי משום שאלפרין נמנה עם מייסדי הגדוד. באותה שנה נפתחה במבנה קטן ליד בית העירייה ובחסותה תחנת מכבי האש הראשונה, על ציודה הדל והמיושן. הכבאים החזיקו תורנות תמידית ביום ובלילה, והתאמנו אחת לשבוע במגרש, שהשתרע עד רחוב אחד העם.

בשנת 1930 נוסדה בתל-אביב האגודה לעזרה מהירה "מגן דוד אדום". בראשית שנת 1931 הוכנס לשירות האמבולנס הראשון, והחלה לפעול תחנת העזרה הראשונה של האגודה במוסך ובחנות קטנה למרגלות מגדל המים, ומאוחר יותר גם בצריף סמוך. התחנה הופעלה 24 שעות ביממה על ידי גדוד בן מאה מתנדבים מסורים בראשות חיים אלפרין, שנמנה עם מייסדי האגודה. הם ראו עצמם "חוליה בשרשרת המוסדות העירוניים" שסייעה גם לתושבי היישובים הסמוכים:

לתחנה יצאו מוניטין בעיר. נראה שלא דבר ריק הוא. בכל שעת צורך אתה נענה לקריאתך, תמיד ובכל עת עומדים על המשמר לסמוך כל כושל ונופל.

הגידול בהיקף העבודה ומצב המבנים הביא בשנת 1935 למעבר האגודה למבנה קבע ברחוב מאז"ה.

מבית הוועד לאנדרטת המייסדים

בשנת 1941, שהייתה גם שנת העשרים לקבלת מעמד המועצה העירונית, החליטה מועצת העיר להרוס את בית העירייה הישן, וכך לפתוח לתנועה את הנהיב הדרומי של שדרות רוטשילד. המחלקה הטכנית החליטה להקים במקומו בית כיסא ציבורי... לקראת ההריסה הוסר מהבניין השעון העברי, ומן התינוד בארכיון ההיסטורי העירוני עולה כי ייתכן שהועבר למוזיאון תל-אביב, ששכן אז בבית דיזנגוף הסמוך.

העדפת הפיתוח העירוני על פני שימור המורשת ההיסטורית עוררה התנגדות ציבורית להריסת הבניין ההיסטורי "של העיר העברית הראשונה בכל כדור הארץ". כך החל בעיר המאבק הראשון, ככל הנראה, לשימור המורשת ההיסטורית, בקריאה "אל נהרוס זיכרון ראשונים!" הצעות שונות הועלו להשאיר את המבנה "כמצבת זיכרון לתל-אביב הראשונה", כ"היכל עירוני מימי קדם של תל-אביב", כמוזיאון עירוני לתולדות העיר עבור מבקרים מהישוב ותיירים, או כארכיון העירוני.

המחאה הציבורית הביאה להחלטה זמנית להרוס רק את תוספות הבנייה ולהותיר את המבנה במראהו המקורי בשנת 1909, כך שלא יפריע להמשך השדרה. שנה מאוחר יותר הוחלט בעיריית תל-אביב להשלים את הרס הבניין ולקרוא לצומת הרחובות נחלת בנימין ושדרות רוטשילד כיכר המייסדים.

ב-23 במרץ 1951, יום השנה התשעים להולדתו של מאיר דיזנגוף, נערך ברוב עם טקס הסרת הלוט מעל אנדרטת המייסדים, במקום שבו עמד בית הוועד הראשון. בצידה המערבי של האנדרטה נחקקו שמותיהן של 66 משפחות מייסדי תל-אביב, ובצידה המזרחי - תבליט שיצר הפסל אהרון פריבר המתאר שלבים שונים בהתפתחות העיר, מהחולות ועד צמיחתה לעיר מודרנית. מגדל המים מונצח בתבליט במראהו בשנת 1909. בספרו **שביל קליפות התפוזים** (1958) ביקר נחום גוטמן את האופן שבו עיצבה העירייה את הזיכרון ההיסטורי. הוא סבר שמגדל המים היה צריך להישמר:

תלמידים היו עולים במדרגות הלולייניות שבמגדל וחושבים: איזה הורים מצחיקים היו לנו; עד כמה הסתפקו בממדים קטנים, ואיך הצליחו לסדר את ענייניהם בסנטימטר מרובע זה. והד צעדיהם אפשר והיה גורם תענוג לדורות שעברו ולדורות שיבואו.

המצבה שהוקמה במקום המגדל אינה משמשת זיכרון ראוי לראשית תל-אביב, כי אם עדות למועצת העיר, שלא ידעה לכבד את זכר הראשונות.

אני רוצה שאזרחי העיר הצעירים יתנו את דעתם על כך - וילמדו לקח לעתיד.

לקריאה נוספת

הארכיון ההיסטורי עיריית תל-אביב-יפו.

העיתונים "הארץ", "דאר היום" ו"העולם", באתר www.jpress.org.il

אדרת, עופר. "תעלומה בת מאה: לאן נעלם השעון שהוענק לתל אביב?". **הארץ**, 19.1.2021. אתר הארץ.

אונגר, רוברט. "מגדלי המים בישראל: מורשת מקומית של תשתיות חוסן חברתי". **אתרים - המגזין 10** (2020): 19-28.

אלפרין, חיים. **תל-אביב**. תל-אביב: הוצאת המשמר האזרחי, תש"ד.

גוטמן, נחום. **שביל קליפות התפוזים**. תל-אביב: הוצאת יבנה, תשל"ד.

גולדברג, יוסי. **התפתחות תשתית התיירות בתל-אביב בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948)**. עבודה לקבל תואר מוסמך בגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה.

גרשוני, שמואל (עורך). **חמישים שנה לכבאות בתל-אביב (1925-1975)**. תל-אביב: הוצאת ועדת היובל, 1976.

דיין, משה, אלי יפה ובנימין גבירצמן. **מד"א המדינה: סיפור תולדות מגן דוד אדום בישראל**. תל-אביב-יפו: הוצאת מגן דוד אדום בישראל, 2016.

ויס, עקיבא אריה. **ראשיתה של תל-אביב: תולדות ייסוד העיר ורשימות יומן**. תל-אביב: הוצאת עיינות, תשי"ז.

סמילנסקי, דוד. **עם בני ארצי ועירי: פרשות אישים ופרקי זיכרונות**. תל-אביב: הוצאת מסדה, תשי"ח.

עזריהו, מעוז. "מגדלי המים בנוף הציוני". **אתרים - המגזין 6** (2016): 31-38.

צורף, חגי (עורך). **יצחק בן צבי הנשיא השני, מבחר תעודות מפרקי חייו (1884-1963)**. ירושלים: ארכיון מדינת ישראל, תשנ"ח.

רגב עפר, ושולה וידריך (עורכים). **בולוואר: שדרות רוטשילד בתל-אביב - האנשים, החומר והרוח**. תל-אביב: הוצאת רמות, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ט.

סוסקין צלם העיר

גיא רז

באחד הימים, היה זה בשנת 1909, שוטטתי עם מצלמתי, כשהיא בידי האחת ועל זרועי החצובה, בדרכי מסיור בחולות תל-אביב דהיום לכיוון יפו. במקום בו עמדה גימנסיה הרצליה ראיתי קבוצת אנשים אשר נתאספו להגרלת המגרשים. למרות היותי הצלם היחיד של אותו האזור לא מצאו המארגנים לנכון להזמין אותי לטקס והיה זה רק מקרה שמאורע היסטורי זה הונצח לדורות הבאים...¹

אברהם סוסקין, דיוקן עצמי. 1900 לערך

אברהם סוסקין (1881-1963) נודע כ"צלם של תל-אביב" וכמי שצילם את האירוע ההיסטורי של הגרלת המגרשים של "אחוזת בית" ב־11 באפריל 1909, כשהנוף התל-אביבי לא היה אלא רצועת ים ודיונות של חול, אם כי על האותנטיות של תמונה זו ועל התיארוך שלה קמו לא מעט עוררין במהלך השנים.

אולם סוסקין לא היה רק "הצלם של תל-אביב", ותצלומיו ותשלילי תצלומיו נשמרים במקומות שונים.

את אוסף תשליליו של סוסקין המצוי בידינו יש לחלק לשלוש קבוצות עיקריות: תצלומי תל-אביב - 1,211 תשלילים (בארכיון מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב); תצלומי ארץ ישראל - כ־1,250 תשלילים (הידוע שבהם הוא תצלום "הצריף באום-ג'וני", לימים דגניה - אם הקבוצות והקיבוצים); ותצלומי הסטודיו - כ־8,350 תשלילים (תצלומי ארץ ישראל והסטודיו שמורים בארכיון תנועת העבודה-מכון לבון). מכלול יצירתו של סוסקין מקיף את שלוש הקבוצות הללו, ולצידן תצלומים בנושאים נוספים: מוסדות ותעשייה, תיאטרון, ספורט וטילים.

מרכז הפעילות של סוסקין היה בסטודיו שלו שברחוב הרצל 24 בתל-אביב - "פוטוגרפיה א. סוסקין", שם עבד בשנים 1914-1933. לפני כן, בשנים 1905-1913, היה הסטודיו שלו ממוקם בשני מבנים אחרים, ביפו ובשכונת מנשייה. ביומנים של תצלומי הסטודיו מצאתי כי בשנים 1909-1933 צילם סוסקין 22,500 תשלילים של תושבי תל-אביב ושל אנשים מרחבי הארץ. אלה באו במיוחד אל הפוטוגרפיה שלו כדי להנציח את עצמם ואת בני משפחתם. מכאן שפחות ממחצית תשליליו של סוסקין נותרו בידינו כיום, אבל אפשר להעריך שמרבית התשלילים החסרים הם מתצלומי הסטודיו. סוסקין צילם בדרך כלל תשלילי זכוכית במצלמה גדולה וכבדה שהונחה על חצובה, מה שהכתיב את אופי הצילום שלו.

ב־13 בנובמבר 1961 נפתחה תצוגה מתצלומיו של סוסקין בבית העירייה הישן ברחוב ביאליק בתל-אביב. בטקס הפתיחה נשא סוסקין את הדברים הללו:

גבירותי ורבותי, חפץ אני להודות בזה למוזיאון ההיסטורי של עיריית תל-אביב על עריכת מסיבה זו; ולכם, אורחים

¹ ישראל גינצבורג, "התמונה הראשונה של העיר תל-אביב צולמה במקרה...", הבוקר, 10 בנובמבר 1961.

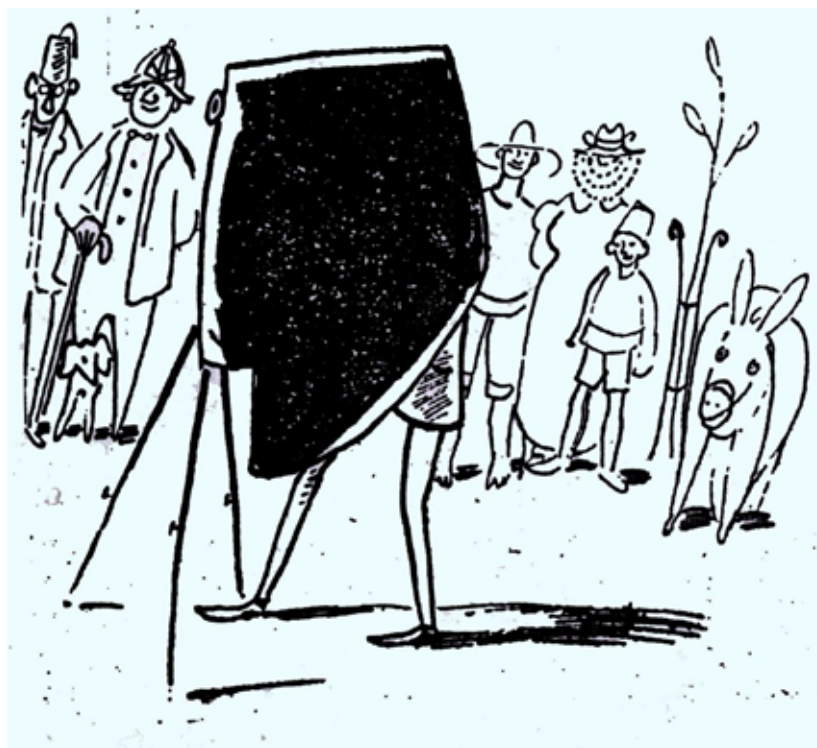
נכבדים, על הכבוד שחלקתם לי בבואכם לחגוג עימנו. תל-אביב כפי שצילמתיה - הרחובות, הבניינים - כמובן כמעט ואיננה קיימת עוד. היא נשתנתה מאוד, התפתחה מאוד, התרחבה ושינתה דמותה. מאורעות רבים שהיו כה חשובים בשעתם, רישומיהם כמעט ונמחקו מלב. האישים החשובים של אותם הימים החיים עדיין עימנו כיום, מעמדם נשתנה בתוקף השינויים שחלו בנסיבות הימים. אכן, מתוך סקרנות, עניין וקשר עמוק לכל המתרחש ומתהווה בארץ הזאת, עקבתי וצילמתי ציוני דרך חשובים ורבים בחיי הישוב. אי אפשר לומר שלא קיננה בלב (ולו גם במעומעם, מעורפל ובאופן בלתי ברור) המחשבה על הדורות הבאים, על זמנים שיבואו לעתיד לבוא: למען יראו, יחזו וידעו! אולם! כמובן שמעולם לא פיללתי ולא חזיתי את הגוון ואת הערך ההיסטורי העתיד להינתן לתמונות אלו, לאור המאורע הכביר של ימינו והוא: תקומתה של מדינת ישראל! ולא נשאר לי אלא לברך את כולכם - כולנו: שהחינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.²

סוסקין, כפי שמרמזים דבריו אלה, היה בעל מודעות היסטורית, ורבים מתצלומיו נעשו מתוך תחושה של שליחות היסטורית. הוא היה גם שחקן חובב בקבוצת התיאטרון "חובבי הבמה העברית", ובתצלומיו - המבוימים ברובם - ניכרת

מודעותו התיאטרלית כצלם. ההיקף הנרחב של תצלומי סוסקין ומגוון הנושאים שתיעד עושים אותו אפוא למעין במאי-על של ארץ ישראל, יישוביה ותושביה באותה תקופה. מנקודת מבט זו אפשר לראות בהיסטוריה המצולמת שהותיר אחריו מעין הצגת תיאטרון גדולה, שבה נופיה של ארץ ישראל משמשים תפאורה מתחלפת ושחקניה הם תושבי הארץ בערים, בקיבוצים ובכפרים.

ב-1926 הוציא סוסקין לאור את אלבום התצלומים **מראות תל-אביב 1909-1926**. ראש העיר מאיר דיזנגוף כתב לו אז: "אתה ואני שותפים בבנייתה של תל-אביב: אני בונה ואתה מנציח...".

ותיקי תל-אביב היו אומרים: "הזכר שם באוזני דוד תדהר, ומייד יגולל באזניך את כל שושלת היוחסין שלו, אך אם אינך זוכר את שם האיש, הראה את תמונתו לאברהם סוסקין, והוא כבר יגיד לך את השם..."³.

נחום גוטמן, "הצלם סוסקין", קריקטורה, דבר השבוע, 6.10.1955
באדיבות מוזיאון גוטמן, תל-אביב

סיפור הפוטוגרפיות של תל-אביב הוא גם סיפורה של התפתחותה של העיר. מסוף המאה ה-19 פעלו ביפו ולצד סוסקין הצלמים דאוד סבונג'י, עיסא סאוואביני, לאון כץ, ראובן גרוס, נחמן גמזו, פנחס ויהושע רחמן, יוסף רודי, משה קפלנסקי ושמעון קורבמן. עם התפתחות העיר עברו הצלמניות לרחוב הרצל, ובהמשך, בשנות השלושים, לרחוב אלנבי ובן יהודה. אז פעלו בין היתר הצלמים אלפונס הימלרייך, אפרים ארדה, רודי ויסנשטיין, ליזלוטה גרזבינה, רבקה מאיר והלה רייכמן.

2 טיוטת הדברים שנשא סוסקין נשמרה בידי בני המשפחה.

3 "סוסקין הוא מרגל!", צעק חסן בק - והתכונן לתלות את הצלם הזריז, ידיעות אחרונות, 26 בינואר 1962.

אורי קיסרי מספר שסוסקין אמר לו על הסטודיו "הארון והחשוק שלו שהוא, בעצם, מוזיאון לידיעת הארץ". קיסרי, שהכיר את אופיו המיוחד של סוסקין, העמיד אותו מייד על ההבדל: "אמרתי לו", כותב קיסרי, "שאני מוכן להסכים להגדרה זו מבחינה ציבורית, אך מבחינה אינדיווידואלית, אישית ומשפחתית, חוששני שאטלייה זה הוא גם בית עלמין רחב ידיים בו קבורים, ללא פרחים וללא ביקורי נאמנים, הסבים והסבתות, האבות והאימהות". באותה שיחה, המצוטטת מן הזיכרון, אמר סוסקין:

בארכיון הנגטיבים שלי כל דבר קרוי בשמו, ואני צילמתי לא רק תינוקות בעריסה אלא גם מצבות על פני קברים. מבין אתה, אם נביט אל המוות, על הסוף כעובדה מוגמרת שאין מנוס ממנה, הרי שגם לוויה זוכה לנגטיב מכובד בדיוק כמו ברית מילה.⁴

במהלך השנים אציתי תערוכות אחדות מצילומי סוסקין. הבולטות שבהן היו "עיניים שראו את סוסקין", שהוצגה בשנת 1999 בבית האמנים בתל-אביב, ו"אברהם סוסקין: רטרופקטיבה, צילומים 1905-1945", שהוצגה בשנת 2003 במשולב במוזיאון תל-אביב לאמנות ובמוזיאון הצילום בתל חי, ובה כ-400 תצלומים.

פוטוגרפיה א. סוסקין, רח' הרצל 24, תל-אביב, 1925 לערך. אוסף סוסקין, מוזיאון ארץ-ישראל, תל-אביב

4 אורי קיסרי, "פוזיטיבי בין נגאטיבים", דבר, 25 באוקטובר 1963.

השיר הראשון על תל-אביב

אליהו הכהן

בחודש יוני 1921 זכתה תל-אביב לראשונה במעמד של מועצה עירונית. חודשים ספורים לאחר מכן, בתחילת שנת 1922, הגיע לתל-אביב הפזמונאי, השחקן והבמאי יוסף אוקסנברג, איש העלייה השלישית. עד אז נמנה אוקסנברג עם סוללי כביש עפולה-נצרת: חצב, קדח, ובעיקר הקים להקה שנדדה בין מאהלי החלוצים וטיפחה את ההווי של סוללי הכבישים בעמק.

מייד עם בואו לתל-אביב נוכח לדעת כי העיר, העומדת לחגוג בר מצווה, היא עיר שאין לה שיר. מייד התיישב וחיבר פזמון שיבטא את ההווי המתקדם בה. את מילותיו התאים לצלילי השיר הגרמני Unter'n Linden, שהלחין ולטר קולו (Walter Koolo). שיר לכת ברלינאי קצבי וסוחף זה התחבב עד מהרה על תושבי העיר העברית הראשונה.

במילות השיר הקפיד אוקסנברג לשבץ את הרכיבים האופייניים להווי העיר: החולות על שפת הים - מקום הבילוי של תושבי העיר בימות החום, הגימנסיה העברית הראשונה, הראינוע הראשון (עדן), עלמות החן היפות הפוסעות ברחובות העיר ומחזרות על ידי סטודנטים מעוטי יכולת שמכנסיהם תפורים טלאי על טלאי. כן תיעד את צלצול השפה הרוסית, הנשמע ברחובות העיר.

עוד סממן טיפוסי לתקופה: תל-אביב נזכרת בשיר הזה בלשון זכר. כך נהגו לקרוא לעיר ב־15 שנותיה הראשונות, משום שהקידומת "תל" היא ממין זכר, כמו תל קסילה או תל חי.

כעבור שש שנים חיבר אוקסנברג את השיר בין פרחי הגן לצלילי לחן רוסי (של ולנטין קרוצ'נין), שאף בו משובצת העיר תל-אביב:

וּבְתֵל אָבִיב, תֵּל נְחֻמָּד, חָבִיב,

עִם רִיחוֹת תְּפוּחִים וְסֻמְדָּר,

נִתְגַּשֵּׁם חֲלוֹם: תֵּל אָבִיב, שְׁלוֹם!

פֶּה נִבְנָה לָנוּ קֵן נְהַדָּר!

יוסף אוקסנברג

אם אמה רוצה חביב
לכלות שעות,
רוץ מהר לתל-אביב,
לך אל החולות,
שם בערב, על החול,
שם תראה תמצא הכל,
רוץ מהר פן תאחר,
רוץ אל החולות.

שם בחשכת ליל
תמצא אשת חיל,
בה תשלח את המבט
ובן-רגע, רק אחד,
כלי לדעת את שמך
היא בן-רעותיך,
כך נהוג וכן חביב
רק בתל-אביב.

תל-אביב, אח, תל-אביב,
תל חולות על שפת הים!
עוד מעט תהיה חביבי,
מפרסם בכל העולם.
עיר של ענג, עיר של עשר,
עיר של צדק, דין וישר,
עיר גדולה עם היכלים,
עיר עברית של ברוגסים.

ציונה תג'ר: שדרות רוטשילד, בית הוועד ומגדל המים, 1927